

De duivel in beeld?

Een empirisch praktisch-theologisch onderzoek naar de betekenis van het kijken naar bovennatuurlijke horrorfilms voor het geloof van reformatorische jongeren in de duivel en boze machten

Psalm 91.5 U zult niet vrezen voor het beangstigende van de nacht

Vak:	Masterthesis Praktische Theologie (A-MPVF2P9)
Begeleider:	Dr. R. Brouwer
Beoordelaar:	Dr. P.M. Sonnenberg
Student:	Corjan Rijdsdijk (1500805)
Opdracht:	Thesis voor de master Gemeentepredikant aan de Protestantse Theologische Universiteit Amsterdam binnen de Praktische Theologie
Inleverdatum:	18-8-2021

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Corjan Rijsdijk

Titel masterthesis: De duivel in beeld?

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Scheepnisse 30-8-'21

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

☒ wel

☐ niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Scheepnisse 30-8-'21

VOORWOORD

Voor u ligt een scriptie die het product is van een onderzoek naar de betekenis van het kijken naar bovennatuurlijke horrorfilms voor het geloof van reformatorische jongeren in de duivel en boze machten. Het onderwerp horrorfilmkijken kwam op mijn pad door een vriendin van de familie. Het fenomeen intrigeerde mij. Ik vroeg me af wat de jongeren zouden zien in het bovennatuurlijke van zulke films. Op basis van de weinige ervaring die ik had met het genre, verwachtte ik dat ze daarin net als ik de duivel of demonen zouden herkennen. Bijgevolg kwam de vraag boven: wat betekent dit dan voor hun geloof in de duivel, demonen en dergelijke? Vroeger keek ik veel film, maar juist om die reden nooit horror. Die bedreigende en duistere werkelijkheid die je in dat genre op een schrik-aanjagende manier gepresenteerd kreeg, daar spotte je niet mee. Vanwege de vele vragen die het onderwerp bij mij opriep, ben ik vier maanden geleden met mijn boeiende zoektocht begonnen naar het fenomeen horrorfilmkijken onder reformatorische jongeren. De thesis die voor u ligt is het resultaat van deze inmiddels lange zoektocht.

Ik schrijf deze thesis met het oog op geloofsopvoeders in de breedste zin van het woord. Docenten, catecheten, pastors, ouders en dergelijke. Graag wil ik ze informeren over wat het horrorfilmkijken door de jongeren betekent en welke rol het geloof daarin heeft. Er is tot op heden weinig aandacht geweest voor deze praktijk binnen de reformatorische gezindte. Deze thesis wil daar een kleine handreiking voor doen. U zult zien dat niet iedere reformatorische jongere onder de indruk is van de macht van de duivel. Hoe indrukwekkend de duistere machten ook geprojecteerd worden op hun netvlies. Ik heb geen overschatting van de duivel geconstateerd, eerder onderschatting. Het is daarom mijn gebed dat geloofsopvoeders aandacht zullen hebben voor het geloof in de duivel bij de jongeren. Let wel, vanuit de zekerheid dat Jezus Christus hem definitief overwonnen heeft aan het kruis. Daar ligt direct ook de urgentie. Want wat stelt deze heerlijke bevrijdende overwinning voor als de duivel niets voorstelt? En wat is de zin van de wapenrusting van een christen als de duivel met zijn demonen geen realiteit is (Ef. 6)?

Het is mijn verlangen dat geloofsopvoeders hun winst doen met deze thesis en met wijsheid de jongeren zullen voorgaan in hun zoektocht naar identiteit en hun geloof in God en Zijn Zoon Jezus Christus, Die Hij gezonden heeft tot redding van deze wereld. In ieder geval zal deze thesis een aanzet geven tot reflectie. Onder andere op de plaats van de film, waar vroeger de Bijbel de functie had om het leven te begrijpen en je karakter te ontwikkelen. Maar ook of het bovennatuurlijke domein van de boze machten – die in bovennatuurlijke horrorfilms zo reëel vertoond worden aan een deel van onze jongeren – ook zo reëel is in ons wereldbeeld en onze geloofsopvoeding. Ik hoop dat deze reflectie een aanleiding mag zijn tot vervolgonderzoek ten behoeve van het leiden van onze jongeren op de Weg (Joh. 14:6; Mt. 7:13-14; Hand. 9:2).

De thesis die voor u ligt is met behulp van anderen tot stand gekomen. Die wil ik op deze plaats bedanken. Allereerst dank aan dr. R. Brouwer die vanaf het begin van mijn onderzoek betrokken is geweest. Zonder zijn feedback was ik zeker vastgelopen onderweg. In bijzonder wil ik hem bedanken voor zijn geduld, tijd en flexibiliteit. Ook voor de bereidwilligheid om ondanks zijn sabbatical beschikbaar te zijn voor de afronding van deze thesis. Verder wil ik ook dr. P.M. Sonnenberg bedanken voor haar feedback en begeleiding rondom de literatuurstudie die ten grondslag ligt aan deze thesis en met name in hoofdstuk 3 is verwerkt. Haar colleges en feedback hebben mij veel leed bespaard. Ten derde wil ik graag het Calvin College Goes bedanken voor de bereidwilligheid om mij als onderzoeker aan de slag te laten gaan onder hun leerlingen. In dit verband wil ik in bijzonder mijn broer Toon Rijdsdijk bedanken die tijd noch moeite heeft bespaard om mij in contact te brengen met de juiste personen en leerlingen. Zonder zijn netwerk had ik minder respondenten gehad voor het empirische onderzoek. Ten vierde wil ik mijn lieve vrouw Lydia bedanken voor de ruimte die ze gaf om me volledig te richten op dit onderzoek. In bijzonder wil ik haar met Anna Lohuis, Ellen en Jacomien Rijdsdijk bedanken voor het nakijken van deze thesis! Ik waardeer hun begrip voor mijn dyslexie. Bovenal wil ik mijn Vader door Jezus Christus danken, Die mij telkens de frisse moed en nodige inspiratie gaf om te volharden. Ik ben wie ik ben door Hem (1 Kor. 15:10). *Soli Deo Gloria*.

Corjan Rijdsdijk
Scherpenisse, juli 2021

INHOUDSOPGAVE

1. Inleiding	1
1.1 Aanleiding.....	1
1.1.1 De gereformeerde gezindte kijkt film	1
1.2.1 Horrorfilmkijken	1
1.3 Probleemstelling.....	1
1.4 Onderzoeksvragen en toelichting.....	2
1.4.1 Onderzoeksvraag en deelvragen	2
1.4.3 Toelichting en onderzoekopzet	3
1.5 Doelstelling & afbakening: zestienjarigen	3
1.6 Relevantie.....	4
2. Positiebepaling binnen de praktische theologie	5
2.1 Praktische theologie	5
2.2 Praktisch <i>theologisch</i> onderzoek.....	6
2.3 Praktische theologie en populaire cultuur	8
2.4 Conclusie	9
3. Theoretisch kader: Filmijken	10
3.1 Empirisch onderzoek naar filmkijken en geloof in het bovennatuurlijke	10
3.1.1 Conclusie	12
3.2 Filminterpretatie	12
3.2.1 Conclusie	13
3.3 Bovennatuurlijke horrorfilms en de ‘Bijbelse’ duivel	13
3.3.1 Bovennatuurlijke horrorfilms	13
3.3.2 De ‘Bijbelse’ duivel in beeld?.....	14
3.3.3 Conclusie	15
3.4 De horrorfilmkijker	16
3.4.1 Waarom horror kijken?	16
3.4.2 Kijkervaringen en kijkervaring	17
3.4.3 Conclusie	18
3.5 Vergelijkingspunten.....	18
4. Theoretisch kader: Contouren van een demonologische positie	20
4.1 Uitgangspunt	20
4.1.1 Schrift en belijdenis	20
4.1.2 Vragen	21
4.2 Vreugdenhil: Kritisch realisme.....	21

4.3 Christelijke Dogmatiek: onpersoon	22
4.4 Discussie	22
4.5 Slotsom	24
5. Methodologie empirisch onderzoek	26
5.1 Epistemologische benadering	26
5.1.1 Visie op de werkelijkheid en kennis	26
5.1.2 Theologie en andere wetenschappen	26
5.2 Kwalitatief onderzoek: beschrijven, interpreteren en uitleggen	26
5.3 Onderzoeksmethodes	27
5.3.1 Methode keuze.....	27
5.3.2 Online enquête.....	27
5.3.3 Duo-interviews	28
5.3.4 Film-elicatie: <i>The Conjuring</i>	29
5.4 Validiteit en betrouwbaarheid	29
5.5 Ethiek.....	30
5.5.1 Gedragscode.....	30
5.5.2 Minderjarige jongeren – <i>Informed consent</i>	30
6. Uitkomsten van het empirisch onderzoek	31
6.1 Enquête	31
6.1.1 Algemeen.....	31
6.1.2 Horrorfilmkijken – waarom niet?	31
6.1.3 Bovennatuurlijke horrorfilms kijken – waarom wel?	32
6.1.4 Bovennatuurlijke horror en geloof in het bestaan van de duivel	33
6.2 Interviews	33
6.2.1 Vier respondenten.....	34
6.2.2 God en geloof	34
6.2.3 Geloof in het bestaan van de duivel en wat bij hem hoort.....	34
6.2.4 Horrorfilmkijken	35
6.2.5 Bovennatuurlijke horrorfilms en de duivel	35
6.3 Film-elicatie	37
7. Bespreking van de uitkomsten	38
7.1 Werkelijkheidswaarde van boze machten in bovennatuurlijke horrorfilms.....	38
7.1.1 Enquête	38
7.1.2 Interviews	39
7.1.3 Conclusie	39
7.2 Bovennatuurlijke horrorfilms en de Bijbel	40

7.2.1 Enquête	40
7.2.2 Interviews	40
7.2.3 Conclusie	41
7.3 Beeldvorming over de duivel.....	42
7.3.1 Interviews	42
7.3.2 Conclusie	42
7.4 Motivering en legitimering om horrorfilms (niet) te kijken	43
7.4.1 Motivering	43
7.4.2 Legitimering.....	43
7.4.3 Conclusie	43
8. Discussie	44
8.1 Vergelijking met andere empirische onderzoeken	44
8.2 Filminterpretatie	45
8.3 De 'Bijbelse' duivel en kijkervaring.....	46
8.4 Demonologie in de praktijk	47
9. Conclusie en aanbevelingen	49
9.1 Antwoord op de onderzoeksvraag	49
9.2 Reflexiviteit.....	50
9.2.1 Persoonlijke reflexiviteit.....	50
9.2.2 Epistemologische reflexiviteit	51
9.3 Aanbevelingen.....	51
9.3.1 Aanbevelingen voor de praktijk.....	52
9.3.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek.....	53
Bibliografie	54
Bijlage 1: Online enquête vragen	59
Bijlage 2: Interviewvragen.....	61
Bijlage 3: Brief aan de ouders.....	63
Bijlage 4: <i>Informed consent</i>	64
Bijlage 5: Beschrijving van de uitvoering van het kwalitatief onderzoek.....	66
Bijlage 6: Beschrijving van de interviews	67
Respondent 1	67
Respondent 2	69
Respondent 3	71
Respondent 4	75

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

1.1.1 De gereformeerde gezindte kijkt film

Waar de reformatische gezindte zich decennia geleden voor het merendeel afwijzend verhiel tegen filmkijken, is het fenomeen inmiddels gemeengoed. Het gebruik van *Netflix* is hier een indicatie van. Uit een onderzoek onder 2200 reformatische jongeren van het *Hoornbeeck College* bleek dat in 2019 de helft van die jongeren een *Netflix* of *Videoland* abonnement had.¹ Vermoedelijk zijn dat er inmiddels wel meer.

Gereformeerde gezindte breed is het fenomeen desondanks nog niet geaccepteerd.² Er zijn allerlei tegengeluiden te horen in conservatievere kringen, zoals in de *Gereformeerde Gemeenten*. Zo waarschuwde Kroon, directeur van de *Jeugdbond Gereformeerde Gemeenten*, enkele jaren geleden nog fel tegen *Netflix* in een blog. “Veruit de meeste films verheerlijken een aantrekkelijk leven zonder God. Wat doet dit met onze jongeren?”³ Evenwel is het inmiddels een gegeven dat het kerkleven en populaire cultuur als filmkijken geen gescheiden entiteiten meer zijn, maar steeds meer met elkaar verweven.

1.2.1 Horrorfilmkijken

Sinds de afgelopen jaren is horror een geweldig populair genre. Volgens de *Internet Movie Database* is *supernatural* horror het meest populaire sub-genre onder de horrors. *Supernatural* horrors zijn films waarin o.a. demonische bezetenheid, het hiernamaals, religie, bijzondere krachten en het bestaan van geesten een rol spelen.⁴

Omdat onze hersenen niet zo goed zijn in het onderscheid maken tussen fantasie en realiteit bij het filmkijken, kunnen ze de horrorfilms interpreteren als potentiële dreiging. Daarom treden er fysieke reacties op bij het kijken van horrorfilms zoals een verhoogde hartslag.⁵ Het kijken van een horrorfilm roept zelfs emotionele reacties op die veel langer in je brein blijven hangen ná het kijken van zo’n film. Sparks noemt dit effect de *lingering emotional reaction*.⁶ Zo waren er mensen die na het kijken van *The Exorcist* klinische hulp nodig hadden, omdat dit voorgenoemde effect zo intens was.⁷

1.3 Probleemstelling

Hoe populair bovennatuurlijke horrorfilms zijn onder reformatische jongeren is onzeker. Op basis van persoonlijke contacten blijkt dat een klein deel van hen deze films kijkt. Het is ook niet

---

¹ Mirjam Roukema, “Bijna Helft Refo jongeren Bewust Online,” *Digibron.nl*, 12 november, 2019. Geraadpleegd op 1 maart 2021. Beschikbaar op: https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/offset/6/zoekwoord/netflix+gebruik/id/tag:RD.nl,20191112:newsml_2cb1a11260859559bc3525408471ae1e.

² Vgl. B. Cusveller, “En het woord is beeld geworden? De spannende relatie tussen protestantse theologie en filmbeschouwing,” *Theologia Reformata*, 60, nr. 1 (december, 2017) 370: “Deze cultuurmijdende houding is in ons land vaak de officiële lijn van reformatische (bevindelijk-gereformeerde) kerken, scholen en media.”

³ Laurens Kroon, “Blog: Nee Tegen Netflix,” *Jeugdbond Gereformeerde Gemeente*. Geraadpleegd op 5 maart 2021. Beschikbaar op: <https://www.jbgg.nl/werken-met-jongeren/daniel/nu-in-daniel/blog-nee-tegen-netflix/>.

⁴ Philip Etemesi, “The 15 Best Supernatural Horror Movies, According To IMDb,” *ScreenRant*, 16 oktober, 2020. Geraadpleegd op 15 maart, 2021. Beschikbaar op: <https://screenrant.com/best-supernatural-horror-movies/>.

⁵ Cassidy Ward, “Into the Dark: What is the physical and mental impact of binge-watching horror movies?” *Syfy Wire*, 25 januari, 2021. Geraadpleegd op 1 maart 2021. Beschikbaar op: <https://www.syfy.com/syfywire/binge-watching-horror-movies-mental-impact>.

⁶ Joseph Paul, “Just a Movie? Scary Films Can Remain in Your Brain,” *Purdue University News*, 17 oktober, 2018. Geraadpleegd op 1 maart 2021. Beschikbaar op: <https://www.purdue.edu/newsroom/releases/2018/Q4/just-a-movie-scary-films-can-remain-in-your-brain.html>.

⁷ Bruce Ballon verhaalt over een praktijkgeval in “Horror Films: ‘Tales to Master Terror or Shapers of Trauma?’” *American Journal of Psychotherapy* 61, nr. 2, (2007): 221-224.

vanzelfsprekend om hierover te praten in de reformatorische context van de jongeren. De meeste ouders en geloofsopvoeders verhouden zich afwijzend tot het kijken van horrorfilms.

De toename van filmkijken onder reformatorische jongeren en de populariteit van horrorfilms wekte mijn nieuwsgierigheid naar de betekenis van het kijken naar bovennatuurlijke horrorfilms door reformatorische jongeren voor hun geloof in het bestaan van de duivel. Welke betekenis geven zij aan de bovennatuurlijke wezens van zulke horrorfilms? Hoe 'lezen' en ervaren zij zulke films en wat betekent dit voor hun geloof in het bestaan van de duivel? Welke werkelijkheidswaarde hebben verfilmde boze machten? Wat leveren deze films hen op? Leggen ze een relatie met de Bijbel of het geloof waarbij ze zijn opgevoed? Evangelicale kijkers ervaren bijvoorbeeld de film *The Exorcism of Emily Rose* eerder als documentaire dan als horror.⁸ Hoe is dat bij deze jongeren?

Deze vragen houden mij bezig, omdat films namelijk – in algemene zin – op religieus niveau van betekenis kunnen zijn. "We cannot foreclose on what the 'sacred' is for any viewer, but we can be sure that all viewers, whether trained in scholarly critique or not, have the ability to experience it in film and it will shape their lives", aldus Wagner.⁹ Films kunnen soms bijdragen aan theologisch inzicht in het fenomeen van religie op intellectueel, esthetisch en affectief niveau.¹⁰

1.4 Onderzoeksvragen en toelichting

1.4.1 Onderzoeksvraag en deelvragen

Vanuit de probleemstelling vloeit de volgende *onderzoeksvraag* voort:

'Wat is de betekenis van het kijken naar bovennatuurlijke horrorfilms door reformatorische jongeren voor hun geloof in de duivel en boze machten?'

De onderzoeksvraag omvat twee aspecten. Enerzijds het filmkijken: de *interactie* tussen de reformatorische filmkijker en bovennatuurlijke horrorfilms. En anderzijds het *geloof* van de jongeren in de duivel en boze machten. De verhouding tussen beide aspecten wordt in deze thesis onderzocht. In bijzonder of er bij het filmkijken een relatie wordt gelegd tussen het geloof van de jongeren – het bestaan van de duivel, wie hij is, wat hij doet ed. – en verfilmde bovennatuurlijke wezens die hier min of meer tot te herleiden zijn. Deze relatie wordt niet verondersteld, alhoewel uit het theoretisch kader zal blijken dat deze relatie wel te verwachten is. Dit onderzoek zal bezien óf die relatie wordt gelegd door reformatorische jongeren, waarom wel of waarom niet en wat dat inhoudt? Tegelijk is de onderzoeksvraag bewust breder dan dit element. Want als er geen bewuste relatie wordt gelegd tussen de geloofsinhoud en bovennatuurlijke filminhouden, blijft het nog de vraag welke betekenis de bovennatuurlijke horrorfilms (bewust of onbewust) hebben volgens reformatorische jongeren en hoe ze zulke bovennatuurlijke films bekijken en waarderen als christen.

De volgende *deelvragen* zijn afgeleid uit de onderzoeksvraag en banen de weg tot het antwoord op de onderzoeksvraag:

- 1) Hoe 'leest' een christelijke filmkijker (horror)films?
- 2) Wat zijn bovennatuurlijke horrorfilms en verfilmen ze de 'Bijbelse' duivel en boze machten?
- 3) Wat is er bekend over de (jonge) kijkers van (bovennatuurlijke) horrorfilms in het algemeen, en de invloed van kijkervaring in het bijzonder?
- 4) Wat is de vigerende demonologische positie in de gereformeerde context, waarin de reformatorische jongeren zijn opgegroeid?
- 5) Welke betekenis hebben bovennatuurlijke horrorfilms en in het bijzonder de bovennatuurlijke wezens in deze films volgens de reformatorische jongeren zelf, in het licht van hun geloof in de duivel en boze machten?

---

⁸ Owen Gleiberman, "Why We like Exorcist Movies: They Don't Just Showcase the Devil, They Conjure up God Too," *EW.com*, 27 juli 2013. Geraadpleegd op 5 maart 2021. Beschikbaar op: <https://ew.com/article/2013/07/27/why-we-like-exorcist-movies/>.

⁹ Rachel Wagner in Joseph Kickasola et al., "Facing Forward, Looking Back: Religion and Film Studies in the Last Decade," *Journal of Religion & Film* 17, nr. 1, art. 32 (2013): 52.

¹⁰ Volgens Stefanie Knauss in Kickasola et al., "Facing Forward, Looking Back," 44.

- 6) Wat maakt onderzoek doen naar de betekenis van horrorfilmkijken voor het geloof van jongeren een praktisch theologisch onderzoek en binnen welke sub-discipline past het onderzoek?

1.4.3 Toelichting en onderzoeksopzet

Deelvragen 1 tot en met 4 worden in het theoretisch kader beantwoord d.m.v. systematisch literatuuronderzoek in hoofdstuk 3 en 4. Deelvraag 5 wordt beantwoord in hoofdstuk 7, na de beschrijving van de empirische uitkomsten in hoofdstuk 6. De methodologie voor dit empirisch onderzoek wordt in hoofdstuk 5 uitgewerkt. Deelvragen 1-4 dragen theoretische inzichten aan voor enerzijds het stellen van de juiste vragen in de praktijk, en anderzijds voor het analyseren en interpreteren van de onderzoeksresultaten uit de praktijk.

(1) De onderzoeksvraag veronderstelt interactie tussen de reformatorische jongeren en het beeldmateriaal. Deelvraag 1 richt zich op deze interactie tussen film en filmkijker en met name de christelijke filmkijker. De vraag wordt beantwoord hoe een religieuze- of christelijk filmkijker een film interpreteert. Omdat men in kijkersreceptiestudies niet bijzonder ingaat op jongeren, is deze deelvraag zo algemeen geformuleerd.

(2) De onderzoeksvraag impliceert een correlatie tussen de filminhoud van bovennatuurlijke horrors en het geloof in de duivel en boze machten. Er van uitgaande dat dit geloof geïnformeerd is door de Bijbel onderzoekt deelvraag 2 deze correlatie. Met name of het terecht is of bepaalde bovennatuurlijke wezens herleid kunnen worden naar het christelijk geloof en de Bijbel.

(3) Afhankelijk van hoeveel horrorfilms de reformatorische jongeren kijken, zijn ze in een bepaalde mate ook horrorfilmkijker te noemen. Deelvraag 3 wil daar in algemene zin iets over beschrijven. Met name de betekenis van kijkervaring.

(4) De onderzoeksvraag veronderstelt de werkelijkheid- of het bestaan van de duivel achter het geloof van jongeren. Deelvraag 4 richt zich op de vigerende demonologie van de gereformeerde gezindte.

(5) Deelvraag 5 hangt samen met het empirische gedeelte van mijn onderzoek. Voor dit onderzoek zijn reformatorische jongeren benaderd voor een enquête en interview. De onderzoeksvraag zoekt een antwoord op wat de jongeren *zelf* in eigen woorden vertellen over de betekenis van deze films en bovennatuurlijke wezens. De resultaten van dit onderdeel zullen de onderzoeksvraag met name beantwoorden.

(6) Deelvraag 6 verantwoordt het praktisch en met nadruk *theologische* aspect van dit onderzoek. Ik ben namelijk als theoloog bezig met het onderwerp van deze thesis. De plaats van dit onderzoek binnen het veld van de praktische theologie wordt geduid. Alhoewel deze vraag als laatst vermeld staat wordt hij als eerst beantwoord, namelijk in hoofdstuk 2.

1.5 Doelstelling & afbakening: zestienjarigen

Dit onderzoek zal kennis vergaren over welke betekenis reformatorische jongeren¹¹ geven aan bovennatuurlijke horrorfilms in het algemeen, en in bijzonder de bovennatuurlijke dimensie in deze films. Het doel is inzicht krijgen in hun betekenisgeving als gelovige jongeren, wanneer ze interacteren met bovennatuurlijke horrorfilms. Het onderzoek richt zich met name op jongeren vanaf 16 jaar en ouder van de bovenbouw (vanaf leerjaar 4) van *Calvin College Klein Frankrijk* te Goes.

De keuze voor specifiek deze 'Biblebelt' jongeren heeft verschillende redenen. De overkoepelende reden is dat ik vanwege mijn persoonlijke omgang met zulke jongeren via de catechisaties, hart heb gekregen voor deze jongeren. Ik zie ze worstelen om hun weg te vinden in de branding tussen wereld en hun (nog) kerkelijke milieu(s).

---

¹¹ Ik doel met het begrip reformatorisch niet zozeer op een denominatie, als wel een groep christenen die vasthouden aan orthodoxe levenspraktijken en geloofsovertuigingen als de totale verdorvenheid van de mens en redding door de soevereine genade van God alleen. Vgl. de beschrijving van de *strictly Reformeds* in Anne-Marije de Bruin-Wassinkmaat, et al., "Religious identity commitments of emerging adults raised in strictly Reformed contexts in the Netherlands," *Journal of Beliefs & Values*, (juni 2020), 3.

Andere redenen zijn *praktisch* van aard. De eerste is dat ik vanwege mijn broer – die werkzaam is bij het *Calvin College* als godsdienstdocent – gemakkelijker toegang kan krijgen tot deze jongeren. Op basis van zijn ervaringen met leerlingen adviseerde hij om jongeren vanaf zestien jaar te benaderen met het oog op hun persoonlijke ontwikkeling. De tweede reden is dat de kijkwijzer van horrorfilms zestien jaar als leeftijdsgrens aanwijst. Als ik een stukje horrorfilm wil laten zien aan zestienjarigen is dat legaal. De derde reden hangt samen met de ethische richtlijnen voor het doen van onderzoek. Jongeren onder de zestien jaar moeten verplicht actief toestemming krijgen van hun ouders. Deze verplichting zou het vinden van respondenten flink bemoeilijken, want de ouders van jongeren verhouden zich over het algemeen afwijzend tot horrorfilms.

Verder is de keuze voor zestienjarigen (of ouder) ook een *strategische*. Het is namelijk te verwachten dat deze jongeren wat verder zijn in hun geloofsontwikkeling. Volgens Fowlers stadia zijn zestienjarigen meer individueel en reflexief in hun geloofsontwikkeling. Dit betekent dat ze al wat kritischer hebben leren nadenken over hun eigen geloofsopvattingen.¹² Voor het interviewen betekent dit, dat het praten over het geloof meer diepgang *kán* hebben. Het interviewen van zestienjarigen is namelijk een uitdaging. Het vertellen van ervaringen en hier diep op reflecteren blijkt voor 15 tot 16 jarigen niet eenvoudig te zijn.¹³ Dit gegeven heeft mijn keuze voor minimaal zestienjarigen met een wat hoger opleidingsniveau bepaald.

1.6 Relevantie

Er is nog maar weinig empirisch onderzoek gedaan naar de relatie tussen film en de religieuze filmkijker.¹⁴ Vanzelf is er tot op heden (nog) geen onderzoek gedaan naar de betekenis van het kijken naar horrorfilms door reformatorische jongeren. Het laatste sluit aan bij het gegeven dat er überhaupt maar weinig gepubliceerd is over de religiositeit van reformatorische jongeren volgens De Bruin-Wassinkmaat.¹⁵ We weten daarom ook niet hoe het er voor staat met het geloof in de duivel en boze machten onder reformatorisch jongeren. Dit onderzoek zal in alle bescheidenheid een bijdrage *doen* om in deze leemtes te voorzien. Het zal inzicht geven in de affiniteit die bepaalde reformatorische jongeren hebben met bovennatuurlijke horrorfilms. Het zal blootleggen welke invloed het kijken van bovennatuurlijke horrorfilms al dan niet heeft op hun geloof in- en beeldvorming over de duivel en boze machten. Andersom zal het ook laten zien hoe jongeren vanuit hun geloof kijken naar de bovennatuurlijke werkelijkheid in horrorfilms. Zodoende zullen de onderzoeksuitkomsten via deze invalshoek inzicht geven in het wereldbeeld van de jongeren. Met name aan de plaats die de duivel en boze machten daarin hebben. Gaandeweg zal een tot op heden onbesproken gebied van de leefwereld van de reformatorische jongeren dat raakt aan hun geloof, beschreven worden.

De onderzoeksuitkomsten zijn met name relevant voor geloofsopvoeders in de brede zin van het woord: ouders, docenten, catecheten en pastors. De uitkomsten kunnen voor de geloofsopvoeders een aanleiding vormen tot een constructief (geloofs)gesprek met reformatorische/christelijke jongeren over het fenomeen (bovennatuurlijke) horrorfilmkijken.

---

¹² Jos de Kock, et al., *Altijd Leerling: Basisboek Catechese*, 2e druk (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012)159-160.

¹³ Ronelle Sonnenberg, Elsbeth Visser-Vogel, en Harmen van Wijnen, "Reconstructing Faith Narratives: Doing Research on the Faith of Adolescents," *Journal of Youth and Theology* 15, nr. 1 (2016): 30, <https://doi.org/10.1163/24055093-01501008>. Zie m.n. voetnoot 17 en 18 voor de onderbouwing.

¹⁴ A.C. van Hell-Dellebeke, *Widening the Screen: Orthodox Protestant Film Viewers in The Netherlands and the Appropriation of Meaning in Relation to their Religious Identity* (diss., Amsterdam: Vrije Universiteit, 2016), 6 zei in 2016 dat in het onderzoek naar theologie en films deze groep filmkijkers nog niet onder de loep is genomen, laat staan jongeren. Idem Stefanie Knauss, "Religion and Film, Representation, Experience, Meaning," *Brill Research Perspectives in Theology* 4, nr. 1 (2020), 46: "only few studies employ empirical methods that explore what audiences actually think or do with films." Knauss noemt enkele 'pioniers': Axelson, Brant en Haines Lyon en Marsh die hier wel onderzoek naar doen.

¹⁵ De Bruin-Wassinkmaat, et al., "Religious identity commitments of emerging adults," 2.

2. Positiebepaling binnen de praktische theologie

Wat maakt onderzoek doen naar de betekenis van horrorfilmkijken voor het geloof van jongeren een praktisch theologisch onderzoek en binnen welke sub-discipline past het onderzoek? In drie stappen kom ik tot een antwoord. Allereerst door te bezien hoe Miller-McLemore praktische theologie definieert.¹⁶ Vanuit haar insteek is eenvoudig te verantwoorden waarom het een praktisch theologisch onderzoek is. Vervolgens wordt in het verlengde hiervan het theologische aspect van dit onderzoek nader belicht. Tot slot toon ik aan dat dit onderzoek past binnen de sub-discipline 'populaire cultuur'. Kort vat ik het antwoord op deelvraag 6 samen in een conclusie.

2.1 Praktische theologie

Als we spreken over praktische theologie, dan moeten we er volgens Miller-McLemore rekening mee houden dat het *multivalent* van karakter is. Het begrip heeft tenminste vier gebruiken met alle vier verschillende doelgroepen en doelstellingen. Het wijst op de (a) *activiteit* van gelovige, (b) het is een *methode* om de praktijk te analyseren, (c) het is een onderdeel van het *curriculum* van de theologische opleiding en een (d) *academische discipline*. En het laatste verlangt op wetenschappelijk niveau de eerste drie gebruiken te ondersteunen en bevorderen.¹⁷ Met mijn onderzoek sluit ik in alle bescheidenheid hierbij aan.

De algemene definitie die Miller-McLemore voor praktische theologie hanteert in de *Blackwell Companion to Practical Theology* is: "practical theology is a general way of doing theology concerned with the embodiment of religious belief in the day-to-day lives of individuals and communities. It engages personal, ecclesial, and social experience to discern the meaning of divine presence and to enable faithful human response."¹⁸

Het *object* van praktische theologie omvat de "concrete instances of religious life".¹⁹ De focus ligt op het tastbare, het lokale, in één woord: '*lived theology*'. Dat is het interessegebied, bestaande uit rituelen of praktijken die raken aan de vraag hoe theologie – of het kennen en liefhebben van het goddelijke – vorm krijgt in het dagelijks leven. Maar ook andersom, hoe het dagelijks leven theologie beïnvloed.²⁰

Het *doel* van praktische theologie is "both to understand and to influence religious wisdom or faith in action".²¹ Praktische theologie heeft een eschatologische en normatieve oriëntatie. Het gaat niet alleen om het leven als "people of faith" te beschrijven, maar het oogmerk is ook te bedenken hoe dat in dit leven bevorderd kan worden.²² Het overkoepelende oogmerk is namelijk "the pursuit of an embodied Christian faith."²³ Praktische theologie schroomt daarom niet om haar methode in te

---

¹⁶ De keuze voor Bonnie J. Miller-McLemore werd ingegeven door de verplichte literatuur. Met veel instemming heb ik kennis genomen van haar insteek.

¹⁷ Bonnie J. Miller-McLemore, "Introduction: The Contribution of Practical Theology," in *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*, ed. Bonnie J. Miller-McLemore (Malden, MA: Blackwell Publishing, 2012), 5.

¹⁸ Miller-McLemore, "Introduction," 14. Idem: Bonnie J. Miller-McLemore, "Practical Theology," in *Encyclopedia of Religion in America*, ed. Charles H. Lippy en Peter W. Williams (Washington, D.C.: Congressional Quarterly Press, 2010), 1739.

¹⁹ Miller-McLemore, "Practical Theology," 1740.

²⁰ Miller-McLemore, "Practical Theology," 1740.

²¹ Miller-McLemore, "Practical Theology," 1740; "Introduction," 14.

²² Miller-McLemore, "Introduction," 14. Bonnie J. Miller-McLemore, "Five Misunderstandings about Practical Theology," *International Journal of Practical Theology* 16, nr. 1 (2012), 25.

²³ Miller-McLemore, "Introduction," 5. Sterker uitgedrukt op pg. 7: "Practical theology either has relevance for everyday faith and life or it has little meaning at all." Idem: Hans-Günter Heimbrock, "Practical Theology as Empirical Theology," *International Journal of Practical Theology* 14 (2011), 164: "Practical Theology has a strategic task to describe and reflect on religious praxis, and to give way to better praxis in accordance with the Gospel."

zetten om een transformerende invloed te hebben op het geloof in de gemeente en samenleving.²⁴ Elders wijst ze er in dit verband op dat praktische theologie de dissonantie tussen beleden overtuigingen en het geleefde leven moet onderzoeken. Ze noemt dit de 'kritische functie' van praktische theologie.²⁵

Het voorgaande overziend, past dit onderzoek binnen de ruimte die Miller-McLemore afbakt met haar definitie van de praktische theologie. Dit beantwoordt direct een onderdeel van deelvraag 6, waarom mijn onderzoek praktisch theologisch onderzoek is. Het geleefd geloof van reformatische jongeren wordt namelijk onder de loep genomen. En dan niet het geloof in God, maar het geloof aangaande Zijn tegenstander, de duivel en boze machten. Dit onderzoek beziet hoe dit geloof vorm krijgt in het dagelijks leven, wanneer jongeren horrorfilms kijken waarin de geloofde bovennatuurlijke dimensie verbeeld wordt. Het object van onderzoek is – met de woorden van Immink – het 'geloof-in-uitvoering' in de praktijk van horrorfilmkijken.²⁶ Wat deze filmkijkpraktijk in het leven van alle dag betekent voor het geloof wordt beschreven en geïnterpreteerd. Met het oog op de kritische functie van praktische theologie wordt dit gedaan met gevoeligheid voor (eventuele) dissonantie tussen de beleden overtuiging door jongeren over hun geloof in de duivel en hun betekenisgeven aan filmhouden. Het oogmerk van dit onderzoek is dat het leven van het geloof – ook het geloof in de duivel en demonen – een gepaste plaats krijgt in het geloofsleven van de jongeren en dus bevorderd wordt. Zodoende draagt het onderzoek ook bij aan het 'reflectieve contact' dat praktische theologie zou moeten hebben met de cultuur waarin christenen participeren; in dit geval filmcultuur.²⁷

Door zo te spreken over praktische theologie blijkt overigens direct dat ik de discipline niet beschouw als "the application of doctrine to pastoral situations", zoals halverwege de voorgaande eeuw gangbaar was.²⁸ Praktische theologie heeft dus niet alleen aandacht voor de diensten van de kerk, zoals de benadering van de diaconologie de discipline wil afgrenzen.²⁹ Het omvat vooral het op een theologische wijze beschrijven en interpreteren van het 'geloof-in-uitvoering' met een empirisch inductieve wetenschappelijke aanpak.³⁰

2.2 Praktisch *theologisch* onderzoek

In het voorgaande werd gewezen op de praktijk en het oogmerk van dit onderzoek. Echter het 'op theologische wijze beschrijven' vraagt om een nadere toelichting. Mijn persoonlijke normativiteit speelt hier namelijk een rol. Om de rol van mijn persoonlijke normativiteit te verhelderen is het

---

²⁴ Miller-McLemore, "Introduction," 11: "Practical theologians understand method as a means to ecclesial and social change. In fact, a distinctively practical theological objective of method is to have a transforming influence on religious faith in congregations and society."

²⁵ Miller-McLemore, "Five Misunderstandings," 20-21.

²⁶ Met de woorden van F.G. Immink, *In God geloven. Een praktisch-theologische reconstructie* (Zoetermeer, 2003), 12.

²⁷ Een doel waar Heimbrock op wijst in "Empirical Theology," 169.

²⁸ Miller-McLemore, "Introduction," 1(-4). In de Nederlandse context zijn de volgende theologen daar een voorbeeld van: J. Firet, *Spreken als een leerling: praktisch-theologische opstellen* (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1987), 34: "De theologische theorie omtrent handelingssystemen die het komen van God tot de mens in zijn wereld intermediaïrend dient." Heitink beschrijft praktische theologie als *handelingswetenschap* om het christelijk geloof te bemiddelen. G. Heitink, *Praktische theologie: geschiedenis, theorie, handelingsvelden* (Kampen: Kokboekencentrum, 1993), 18.

²⁹ Zoals Bienen, die vanuit Gods Woord als object van onderzoek alle terreinen en diensten van de kerk als verkondiging, missiologie, liturgie, etc. in beeld laat komen. T. Bienen, *Handboek voor de diaconologie, Inleiding in de theologie van de 'bediening van het Woord' in al zijn dimensies* (Heerenveen: Uitgeverij Groen, 1999), 72-74.

³⁰ Met het begrip "empirisch-inductieve wetenschap" definieert Wijnalda de huidige insteek van praktische theologie, i.t.t. de voormalige normatief-deductieve wetenschappelijke insteek. H. Wijnalda, "Een gereformeerde visie op praktische theologie," *Theologia Reformata* 52, nr. 4 (december, 2009), 334.

model van Osmer hierbij behulpzaam. Ik baseer me in deze paragraaf op de verwerking van dit model door Pleizier en Schaap-Jonger.

Osmer onderscheidt twee niveaus binnen een onderzoeksproces. Het eerste niveau omvat de taken van onderzoek zoals (1) beschrijven, (2) interpreteren, (3) evalueren en (4) een strategische handreiking doen.³¹ Het tweede niveau gaat over de methodologische overwegingen die van invloed zijn op de onderzoekstaken van het eerste niveau. Op vier punten worden afwegingen gemaakt binnen het tweede niveau. Als eerste op de '*theological rationales*', dat zijn de overtuigingen van de onderzoeker die een rol spelen. Als tweede de verhouding met andere disciplines. Als derde de relatie tussen theorie en praktijk en als vierde de bronnen van kennis.³² Belangrijk aan het onderscheid tussen beide niveaus is, dat het laat zien dat normativiteit voortdurend een rol speelt in het onderzoeksproces.³³ Ook dat theologische vooronderstellingen van invloed zijn op het hele onderzoek (en dus niet alleen bij de interpreterende of evaluerende stap in het onderzoeksproces).³⁴

Slechts de theologische *rationales* licht ik in dit verband toe (zonder uitputtend te zijn). In hoofdstuk 5 worden de epistemologische en interdisciplinaire uitgangspunten toegelicht met Swinton en Mowat.

Voorname theologische uitgangspunten zijn dat God er is en dat Hij Zich heeft geopenbaard. Door het geloof is Hij kenbaar en ervaarbaar. God heeft Zich ultiem geopenbaard in de Bijbel³⁵, maar ook in het algemeen in de schepping. Echter, niet alleen God, maar ook de duivel en boze machten zijn er én ze zijn ervaarbaar. In hoofdstuk 4 licht ik dit nader toe. Hier wil ik alleen opmerken dat deze theologische *rationales* de waarnemingen zullen sturen en in het verlengde hiervan ook de onderzoeksuitkomsten kleuren. Ondertussen is dit precies wat dit onderzoek praktisch *theologisch* onderzoek maakt. Ik doe als theoloog onderzoek naar het geloof van reformatorische jongeren in de duivel en boze machten. Ik vraag naar de betekenis van het kijken naar bovennatuurlijke horrorfilms voor het geloof in die werkelijkheid. Voorsortend op het antwoord op deelvraag 6, zit dáár de expliciete theologische dimensie van dit onderzoek.³⁶

Dit onderzoek is voornamelijk gericht op de *beschrijving* van de praktijk waar film en geloof interacteren. Verder wordt deze praktijk *geïnterpreteerd* en in gesprek gebracht met theorieën uit andere disciplines (hstk. 7 en 8). De derde en vierde onderzoekszaak van Osmer (evalueren en een strategische handreiking doen) krijgt slechts beperkte aandacht. Toch speelt de evaluatieve of normerende taak – “What ought to be going on?”³⁷ – wel een rol wanneer de geloofsinhoud van de jongeren vergeleken wordt met wat er in hun traditie beleden wordt over het geloof in de duivel.³⁸ Verder worden in de aanbevelingen aanzetten gegeven voor strategische handreikingen. Deze onderzoekstaken maken dit onderzoek daarom ook een *theologische* exercitie.³⁹

---

³¹ Richard R. Osmer, *Practical Theology: an Introduction* (Grand Rapids: Eerdmans, 2008), 4 en 11.

³² T. Pleizier en H. Schaap-Jonger, “Gereformeerde praktische theologie, een methodologische aanzet,” *Theologia Reformata* 52, nr. 4 (december, 2009), 348-349.

³³ Vgl. ook Miller-McLemore, “Five Misunderstandings,” 23-25. M.n. pg. 24 “our descriptive and interpretative work is theological from the beginning, how what we see and describe is shaped by specific confessional sensitivities and religious context.”

³⁴ Pleizier en Schaap-Jonger, “Gereformeerde praktische theologie,” 352, 355-356.

³⁵ Een gereformeerde *rationale* volgens Pleizier en Schaap-Jonger, “Gereformeerde praktische theologie,” 350.

³⁶ Vgl. Pleizier en Schaap-Jonger, “Gereformeerde praktische theologie,” 355.

³⁷ Osmer, *Practical Theology*, 4.

³⁸ In hstk. 4 wordt de demonologische positie toegelicht. Ik besef dat de theologische norm (‘traditie’) uiteindelijk een construct is; een ideaal. Dit inzicht is ontleend aan Bonnie J. Miller-McLemore, “The Theory-Practice Binary and the Politics of Practical Knowledge,” *Conundrums in Practical Theology*, ed. Joyce Ann Mercer en Bonnie J. Miller-McLemore (Leiden, Boston: Brill, 2016), 202 ev.

³⁹ Vgl. Miller-McLemore, “Five Misunderstandings,” 25: “*practical theology is normative. It makes demands on those who practice it to live by the sacred and transcendent convictions it professes.*” Cursief is oorspronkelijk. Idem Osmer 10-11 (ev.): “The social sciences, for example, do not develop normative *theological* perspectives to interpret research and, often, do not attempt to shape the field they are investigating.”

2.3 Praktische theologie en populaire cultuur

In het voorgaande viel het woord *filmcultuur*. De horrorfilmkijkpraktijk die dit onderzoek onder de loep neemt maakt onderdeel uit van de populaire cultuur. Vanuit de praktische theologie is er nog steeds weinig expliciete aandacht voor de populaire cultuur, volgens Marsh. Zo mist hij in de index van de hiervoor geciteerde *Blackwell Companion* referenties naar kunst, cinema, film en dergelijke. De hoofdstukken die gaan over het alledaagse leven als consumeren, spelen en poëzie, vindt hij “a bit aloof from everyday practice”.⁴⁰ Daarom voert Marsh een pleidooi voor de aandacht voor populaire cultuur en kunst voor de theologie in het algemeen en praktische theologie in bijzonder. Dit onderzoek zal een fenomeen uit de populaire cultuur bestuderen, namelijk: bovennatuurlijke horrorfilms kijken.

Dit roept echter de vraag op: op welke manier? Er zijn namelijk verschillende benaderingen binnen het academisch bestuderen van populaire cultuur. Lynch onderscheidt er vier⁴¹:

- 1) Het bestuderen van religie in relatie tot haar omgeving, bronnen en praktijken van het leven van alle dag.
- 2) Het bestuderen van welke religieuze functies populaire cultuur vervult in de samenleving.
- 3) Een missiologische reactie op populaire cultuur.
- 4) Het gebruik van teksten en praktijken van de populaire cultuur als middel voor theologische reflectie.

Dit onderzoek hanteert voornamelijk de eerste benadering. Binnen deze benadering heeft de bestudering van de populaire cultuur echter verschillende vormen aangenomen. Allereerst de bestudering van de populaire cultuur *in* religie. Als tweede hoe religie wordt gerepresenteerd in de populaire cultuur; religie *in* populaire cultuur. En als derde hoe religieuze groepen *interacteren* met de omringende populaire cultuur.⁴² Dit onderzoek bewandelt het spoor van de laatste benadering: “How religious groups relate to popular cultural texts and practices that they perceive to be part of contemporary culture beyond the normal boundaries of that group.”⁴³ Zoals hiervoor is gezegd (1.5) beziet dit onderzoek de *interactie* tussen bovennatuurlijke horrorfilms en het geloof in de duivel en boze machten van reformatische jongeren. En het is waar, terzijde wordt ook de *representatie* van de duivel in de populaire cultuur onderzocht (3.3.2).

Deze benadering sluit deels aan bij wat Lyden “religion and popular culture in dialogue” noemt. Binnen de praktische theologie omarmt men deze benadering soms om wederzijdse uitwisseling mogelijk te maken tussen religie en populaire cultuur volgens Lyden, maar ook “to relate better to the larger culture by using examples from popular films or music as part of youth or adult education.” Bijgevolg zullen mensen betere en kritische gebruikers worden van de cultuur.⁴⁴ Dit onderzoek past in de laatste beweging: jezelf beter verhouden tot de omringende cultuur (vgl. 9.3.1)

Tot slot veronderstelt deze benadering van de populaire cultuur niet dat het duidelijk is vast te stellen wat er zoal ‘christelijk’ is en wat er ‘populaire cultuur’ is. Alsof er een zuivere vorm van christendom *is* en cultuur bestaat, die niet vermengd of verweven is. De concepten zijn slechts hulpmiddelen bij het analyseren en kritisch nadenken over de interactie tussen cultuur en religie.⁴⁵ Toegepast op dit onderzoek, helpt dit onderscheid het geloof waarbij jongeren opgegroeid zijn pragmatisch te onderscheiden van de verfilmde geloofde werkelijkheid in bovennatuurlijke

---

⁴⁰ C. Marsh, “Theology in practice, in an age of wizards, hobbits and vampires,” *Practical Theology* 13, nr. 1-2 (maart, 2020), 48-49.

⁴¹ Gordon Lynch, *Understanding Theology and Popular Culture* (Oxford, etc.: Blackwell Publishing, 2005), 21. Door mij vertaalt.

⁴² Lynch, *Theology and Popular Culture*, 23-35.

⁴³ Lynch, *Theology and Popular Culture*, 24.

⁴⁴ John C. Lyden, “Definitions. What is the subject matter of “religion and popular culture?,” *The Routledge Companion to Religion and Popular Culture*, ed. John C. Lyden en Eric M. Mazur (Londen en New York: Routledge, 2015), 16.

⁴⁵ Lynch, *Theology and Popular Culture*, 260.

horrorfilms. Ik sluit echter niet uit dat de geloofsinhoud gevormd of bevestigd is door interactie met bovennatuurlijke horrorfilms.

2.4 Conclusie

Als antwoord op deelvraag 6 kunnen we het volgende concluderen. Dit onderzoek past binnen de definitie van praktisch theologisch onderzoek van Miller-McLemore. Dit onderzoek bestudeert het geleefd geloof zoals dat een rol speelt in de praktijk van het horrorfilmkijken. Het *theologische* aspect van dit onderzoek speelt een rol in de taken van onderzoek doen zoals evalueren (Osmer). Ook speelt theologie op methodologisch niveau een rol. Namelijk, in de theologische *rationales*, zoals het bestaan van de duivel en demonen en de ervaarbaarheid van het bovennatuurlijke, die mijn waarnemingen zullen sturen en kleuren in de praktijk. Tot slot past dit onderzoek binnen de sub-discipline populaire cultuur, en dan met name hoe religieuze groepen interacteren met de omringde populaire cultuur zoals films.

3. Theoretisch kader: Filmijken

Dit hoofdstuk vormt samen met hoofdstuk 4 het theoretisch kader van het onderzoek waarin centrale concepten uit de onderzoeksvraag worden uitgewerkt door middel van deelvragen 1 t/m 3. Na de eerstvolgende paragraaf die bestaand onderzoek in kaart brengt, worden de drie deelvragen beantwoord in de conclusies. Aan het slot zijn er vergelijkingspunten ingevoegd die in hoofdstuk 8 worden ingebracht als discussiemateriaal. Deze vergelijkingspunten bevatten ook de kern van de antwoorden op deelvragen 1 t/m 3.

3.1 Empirisch onderzoek naar filmijken en geloof in het bovennatuurlijke

Mijn onderzoek past in het kennisgebied van culturele studies naar 'kijkersreceptie' binnen het onderzoeksveld religie (of theologie) en film.⁴⁶ Zoals gezegd (1.6) is er weinig onderzoek gedaan naar het geloof in het bovennatuurlijke onder christelijke jongeren. Wel zijn er studies die onderzocht hebben wat mediagebruik in het algemeen (dus meer dan filmijken) betekent voor de *religieuze identiteit* van de filmijker.

Een bekend en veel geciteerd onderzoek is dat van Hoover *Religion in the Media Age*. Hoover deed onderzoek in huishoudens naar mediaconsumptie met het oog op hoe het religieuze leven en religieuze identiteit vormgegeven wordt i.r.t. de mediacultuur. In zijn onderzoek differentieerde hij op *born-again*s, *mainstream believers*, *metaphysical believers*, *dogmatists* en *secularists*. Uit zijn onderzoek bleken de verschillen tussen deze categorieën kleiner te zijn dan de overeenkomsten.⁴⁷ Hoover vond weinig aanwijzingen of kijkers religieus- of geestelijk voedsel haalden uit hun mediaconsumptie.⁴⁸ Dit betekent niet dat er geen verband was. Dat bleek er wel te zijn vanwege de alomtegenwoordigheid van de media in het leven, maar liever gaven participanten dat niet toe. Want, men moest dan tegelijkertijd toegeven dat de media invloed uitoefende (en dat lag gevoelig).⁴⁹ Uit zijn onderzoek bleek dat *Born-again believers* en *dogmatists* vooral duidelijk media en het geloof wilden scheiden.⁵⁰ Het is Hoovers these dat het domein van 'religie' en 'de media' convergeren. Religie en de media bezetten in toenemende mate dezelfde ruimtes en praktijken. Religie is steeds meer publiek, therapeutisch en gepersonificeerd en de media neemt in toenemende mate de plaats in waar het spirituele of religieuze project van 'het zelf' plaatsvond.⁵¹ In hoeverre deze these opgaat in de gereformeerde gezindte valt nog te bezien. Dat de media voor de reformatorische jongeren ook alomtegenwoordig is, is niet te ontkennen.

Het onderzoek van Clark is één van de weinige *direct relevante* studies. Haar promotor was de voornoemde Hoover. Ook Clark laat zien dat 'entertainment media' een element is van een cultuur die de religieuze identiteit vormt én beperkt. In haar artikel over religieuze identiteit en de media bespreekt ze het verband tussen drie films (*The X-Files*, *The Craft*, en *The Sixth Sense*) die een bron én context waren voor verschillende tieners om religie en "the realm beyond this world" hun relatie tot- en overtuigingen over deze zaken te begrijpen.⁵² Op basis van patronen uit de onderzoeksresultaten onderscheidt Clark vijf manieren waarop bovennatuurlijke verhalen uit tienermedia interacteren met

---

⁴⁶ Knauss, "Religion and Film," 6. Ook: William L. Blizak, Michele Marie Desmarais en Ronald R. Burke, "Religion and Film Studies through the Journal of Religion and Film," *Religion* 41, nr. 3 (September, 2011): 476-481.

⁴⁷ S.M. Hoover, *Religion in the Media Age* (Londen/ New York: Routledge, 2006), 200 ev.

⁴⁸ Hoover, *Religion in the Media Age*, 202: "Nearly all the families have a difficult time directly connecting media with their religious or spiritual values, beliefs, and behaviors." Ook pg. 281.

⁴⁹ Dit staat op gespannen voet met "the plausible narrative of the self". Hoover, *Religion in the Media Age*, 264 en 206.

⁵⁰ Hoover, *Religion in the Media Age*, 202-203 en 193-194. Net als de Nederlandse reformatorische kringen volgens Cusveller, "En het woord is beeld geworden?," 370.

⁵¹ "They are meeting on a common turf: the everyday world of lived experience." Stewart M. Hoover en Lynn Schofield Clark (ed.), *Practicing Religion in the Age of the Media: Explorations in Media, Religion and Culture* (New York: Columbia University Press, 2002), 2.

⁵² Lynn Schofield Clark, "U.S. Adolescent Religious Identity, the Media, and the "Funky" Side of Religion," *Journal of Communication* 52, nr. 4 (december, 2002), 795-796.

institutionele religie in de identiteitsverhalen van adolescenten. In het kader van relevantie noem ik de eerste twee categorieën⁵³:

- 1) *De traditionalisten* die de grens tussen religie en media sterk benadrukken. Zij (o.a. Evangelicale tienerchristenen) willen een strikte scheiding bewaren tussen hun religieuze overtuigingen enerzijds en de verhalen over het bovennatuurlijke in de media anderzijds.⁵⁴
- 2) *De geïntrigeerden* die religie en 'legende' bij voorkeur willen scheiden, maar daar moeite mee hebben vanwege de overeenkomsten.⁵⁵

In haar boek gaat Clark uitgebreider in op de voornoemde categorieën op basis van hetzelfde onderzoek. Over twee conservatieve Evangelicale jongeren uit de categorie *traditionalisten*, verhaalt Clark dat zij nauwelijks een link legden tussen het bovennatuurlijke rijk en de media, behalve dat ze bepaalde programma's als kwaadaardig kwalificeerden. Ze toonden weinig interesse in het bovennatuurlijke.⁵⁶ Als het ging over de legitimering van filmkijken, meende één van de jongeren (Sweetie) dat kritisch kijken de sleutel is. Omdat programma's niet de werkelijkheid weergeven zoals ze die begrijpt vanuit haar christelijke overtuigingen, meent ze dat ze geen gevaar loopt negatief beïnvloed te worden.⁵⁷ Aan het slot van het hoofdstuk merkt Clark op dat deze jongeren de primaire taal misten om het transcendente van hun tradities te duiden. Verder zei ze: "It is interesting to note that none seemed particularly interested in, or capable of, engaging in critiques of representations of the supernatural realm that might be outside of their traditions."⁵⁸

Bij *geïntrigeerden* ligt dit anders. Dat zijn jongeren die hun traditie modaal omarmen, maar wanneer het hun uitkomt, in een bepaalde situatie, die negeren of er zelfs afstand van nemen. Het kenmerkt geïntrigeerden dat ze interesse tonen in fenomenen van het bovennatuurlijke rijk in de entertainment media wanneer ze aansluiten bij hun religieuze overtuigingen.⁵⁹ Clark verhaalt over een jongere (Elizabeth) die openstond voor de mogelijkheid van een paranormale ervaring met geesten op basis van een ervaring van een betrouwbare vriendin. "She acknowledged that she could not rule out the possibility that such phenomena could occur."⁶⁰ De andere jongere (Michael) meende ook als christen dat geesten bestonden. In zijn geval hing dit samen met zijn persoonlijke ervaring. Beide, trokken evenwel een lijn bij aliens. Die konden écht niet bestaan.⁶¹

Clark laat zien dat geïntrigeerde jongeren eerder een verband leggen tussen filminhouden en hun geloofsgoed dan de *traditionalisten*. Ze besluit haar boek met de conclusie dat jongeren in de meeste gevallen niet bewust op zoek gaan naar informatie over het bovennatuurlijke in de media. "[They] are unlikely to have their minds changed about what they do believe based upon what they see there."⁶² Wel ziet ze bij veel jongeren een 'openheid voor de mogelijkheid', vanwege de gedachte dat overtuigingen over het bovennatuurlijke eerder fluïde zijn en daarom gerust tegenstrijdig mogen zijn.

---

⁵³ Voor de andere drie categorieën zie: Clark, "Religious Identity, the Media," 802-805. Ze zijn niet relevant, omdat ze geen conservatieve christenen omvatten die vergelijkbaar zijn met de reformatische jongeren. Clark's onderzoek richt zich op allerlei stromingen binnen het christendom en ook op Joden en Moslims.

⁵⁴ Clark, "Religious Identity, the Media," 800. Clark, *From Angels to Aliens*, locatie 2234, licht toe dat de interesse in het bovennatuurlijke marginaal was bij traditionelen.

⁵⁵ Clark, "Religious Identity, the Media," 802-803: "Stories from the entertainment media could be viewed as possibly true because they involved recognizable religious beings and practices like demons, priests, and rituals."

⁵⁶ Lynn Schofield Clark, *From Angels to Aliens, Teenagers, the media and the Supernatural* (New York: Oxford University Press Inc., 2003), 2335 (en 2195), Kindle.

⁵⁷ Clark, *From Angels to Aliens*, 2293.

⁵⁸ Clark, *From Angels to Aliens*, 2469-2471.

⁵⁹ Clark, *From Angels to Aliens*, 2517-2527.

⁶⁰ Clark, *From Angels to Aliens*, 2622.

⁶¹ Clark, *From Angels to Aliens*, 2735.

⁶² Clark, *From Angels to Aliens*, 3550.

Ondanks dat Clarks uitkomsten niet helemaal bevestigd zijn in andere contexten⁶³, is haar onderzoek het best beschikbare vergelijkingsmateriaal voor dit empirisch onderzoek.

3.1.1 Conclusie

Het voorgaande overziend, is het duidelijk dat wat er gebeurt met de religieuze identiteit in interactie met films (laat staan horrorfilms) niet eenduidig is vast te stellen. Het onderzoek van Clark laat zien dat in de Amerikaanse context niet iedere conservatie jongere zo geïnteresseerd is in het bovennatuurlijke. Ook missen ze primaire taal om het te duiden. Geloof en de media onderscheiden heeft de voorkeur bij deze jongeren. Zijn ze echter 'geïntrigeerd', dan zal er eerder interactie plaatsvinden tussen film en geloof. Op basis van haar conclusie hoeven we niet te verwachten dat reformatorische jongeren hun geloofsopvattingen bijstellen vanwege datgene wat ze zien in bovennatuurlijke horrorfilms.

3.2 Filminterpretatie

Wat gebeurt er wanneer geloof en film interacteren? Hoe 'leest' een christelijke filmkijker (horror)films eigenlijk? Deze paragraaf zal deelvraag 1 beantwoorden op basis van literatuuronderzoek naar 'kijkersreceptie'.

Clive Marsh licht in zijn bijdrage over "*Audience Reception*" toe dat onderzoek naar kijkersreceptie vraagt naar "what filmwatchers, whether religious or not, are doing with *any* film that they watch."⁶⁴ Deze insteek veronderstelt dat de filmkijker een *actieve* rol heeft bij het filmkijken.

Marsh stelt dat religieuze mensen iedere tekst (lees: film) kunnen gebruiken als theologische bron. Ze zijn namelijk hermeneutisch getraind om dat te doen. Als het hele leven in het licht van God staat, is het onvermijdelijk dat culturele producten, zoals een film, geïnterpreteerd worden door een theologische lens. "A religious film-viewer therefore operates within an interpretative world which is informed by a specific narrative, [...] or range of social (religious) practices."⁶⁵ De kijker neemt zijn religieuze overtuigingen en het narratief waar hij/zij bij leeft mee als lens.

Lyden bevestigt dit. Hij deed ook onderzoek naar de interactie tussen populaire cultuur en film op basis van filmreviews en fan reacties op imdb.com. Hij concludeert: "we can see that filmgoers will view something as "true" because it resonates with their worldviews."⁶⁶ Want: "what one "sees" in a film is largely a product of the religious values and self-identifiers one brings to the film."⁶⁷ De filmkijker kleurt dus de betekenis van een film, vanwege zijn religieuze achtergrond. Dit betekent niet dat films alles kunnen betekenen (zie 3.2.2), "but interaction between viewers' worldview and value systems means that meaning is interactief en discursive."⁶⁸

Voor het praktijkonderdeel van dit onderzoek moet het volgende in ogenschouw genomen worden. Het blijkt in de praktijk dat de meeste filmkijkers zich lang niet zo bewust zijn van een bepaalde inkleuring vanuit hun 'interpretatieve wereld'. Het onderzoeksproject van Haines Lyon en Marsh was juist de aanleiding waardoor filmkijkers inzagen hoe ze films gebruikten.⁶⁹ Men beseftte

---

⁶³ Vgl. voor de Britse context: Sara B. Savage, Sylvia Collins-Mayo, Bob Mayo en Graham Cray, *Making Sense of Generation Y: The World View of 15- to 25-year-olds* (Londen: Church House Publishing, 2006), 37. In Nederland: Joël Friso en R. Ruard Ganzevoort, "Zin in het donker. Over het werken met film in vormingswerk," *Handelingen: tijdschrift voor praktische theologie* 36 nr. 5 (2009): 44-53.

⁶⁴ Clive Marsh, "Audience Reception," in *The Routledge Companion to Religion and Film*, ed. John Lyden (Oxon/ New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2009), 256

⁶⁵ Marsh, "Audience Reception," 267.

⁶⁶ John C. Lyden, "Film" in *The Routledge Companion to Religion and Popular Culture*, ed. John C. Lyden en Eric Michael Mazur (Londen/ New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2015), 95.

⁶⁷ Lyden, "Film," 95-96.

⁶⁸ Marsh, "Audience Reception," 267.

⁶⁹ Charlotte Haines Lyon en Marsh, "Film's Role in Contemporary Meaning-Making: A Theological Challenge to Cultural Studies," in *Reconfigurations: Interdisciplinary Perspectives on Religion in a Post-Secular Society*, ed. Alexander D. Ornella en Stefanie Knauss, Wien: LIT Verlag, (2007)," 121-122.

niet dat er eigenlijk altijd betekenisgeving plaatsvindt, ondanks de oorspronkelijke kijkintentie van escapisme.⁷⁰ Ondertussen noemde het onderzoeksproject van Marsh geen voorbeeld van betekenisgeving op religieus vlak. De betekenisgeving raakte eerder de terreinen van iets leren (1), geïnspireerd worden (2), reflectie op waarden en moraliteit (3) en ‘wat als’ scenario’s doordenken (4).⁷¹ Evenwel zal de ‘onbewustheidsfactor’ een rol spelen in mijn onderzoek.

3.2.1 Conclusie

Als antwoord op deelvraag 1 kunnen we op basis van Marsh en Lyden stellen dat een christen een film zal lezen (dat is interpreteren) in het licht van zijn of haar achtergrond en religieuze overtuigingen. Het narratief – voor de reformatische jongeren is dat de Bijbel – én het wereldbeeld vormt de theologische leeslens. Zijn reformatische filmkijkers Bijbels-demonologisch geletterd en is hun wereldbeeld ‘demonologisch gevuld’, dan zal dit hun filmperceptie én interpretatie kleuren. Ze kunnen bovennatuurlijke wezens als demonen en de duivel in films herkennen, als die te herleiden zijn naar hun geloofsgoed (zie de volgende paragraaf). Meer nog, vanuit deze lens kunnen jongeren deze filminhoud waarderen als écht, omdat die volgens hun beleving correspondeert met de geloofswerkelijkheid/ het wereldbeeld. Anders gezegd: verfilmde bovennatuurlijke wezens kunnen werkelijkheidswaarde krijgen voor hun beleving, wanneer filminhoud en geloofsbeleving elkaar kruisen. Andersom, ontbreekt die theologische lens, omdat ze demonologisch laaggeletterd zijn, of de duivel geen reële plek heeft in hun wereldbeeld, dan zullen ze films ‘seculierder’ lezen en minder verband leggen met hun geloofsgoed.

3.3 Bovennatuurlijke horrorfilms en de ‘Bijbelse’ duivel

Wat zijn bovennatuurlijke horrorfilms en verfilmen ze de ‘Bijbelse’ duivel en boze machten? Dat is de tweede deelvraag die we in deze paragraaf willen beantwoorden. Eerst wordt beantwoord wat bovennatuurlijke horrorfilms zijn en dan bezien we kort de presentatie van de duivel in dit filmgenre, in zoverre het nodig is om te bevestigen dat het leggen van een link met de duivel en andere boze machten uit de Bijbel geen naïeve ‘eisegese’ is.

3.3.1 Bovennatuurlijke horrorfilms

In de inleiding wees ik op de populariteit van het sub-genre *supernatural* horrorfilms. In de onderzoeksvraag hanteer ik het begrip ‘bovennatuurlijke’ horrorfilms. Beide begrippen zijn niet hetzelfde. Feit is dat *Netflix* het begrip *supernatural* hanteert om een sub-genre te duiden binnen het horrorgenre.⁷² Echter, binnen de wetenschappelijke literatuur wordt het begrip *supernatural* niet specifiek gebruikt voor een sub-genre, maar voor een bredere categorie horrorfilms.⁷³

De reden voor het gebrek aan eenduidigheid binnen de literatuur heeft te maken met de moeilijkheid van het categoriseren van genres. Zo stelt Matt Hills in dit verband dat het horrorgenre als zodanig al niet te definiëren is vanwege de veelzijdigheid ervan.⁷⁴ Booker bevestigt dit als het gaat om bovennatuurlijke horrors: “It should be noted, however, that there are other forms of

---

⁷⁰ “Meaning making is happening whether or not this is a main intention behind film watching.” Clive Marsh, “On Dealing with What Films Actually Do to People: The Practice and Theory of Film Watching in Theology/Religion and Film Discussion,” in *Reframing Theology and Film: New focus for an emerging discipline (cultural exegesis)* ed. Robert K. Johnston (Grand Rapids: Baker Publishing Group, 2007), 153, 155, Kindle.

⁷¹ Lyon en Marsh, “Film’s Role in Contemporary Meaning-Making,” 118-120.

⁷² Mark Hofman, “Netflix in 2020 Nog Beter Maken? Deze Geheime Codes Zijn Je Beste Vriend!,” *WANT*, 14 april, 2020. Geraadpleegd op 1 maart 2021. Beschikbaar via <https://www.want.nl/netflix-2020-geheime-codes-beter/>.

⁷³ Alleen Bryan Stone, “The Sanctification of Fear: Images of the Religious in Horror Films,” *Journal of Religion & Film* 5, nr. 2, art. 7 (oktober, 2001), 5 gebruikt ‘supernatural horror’ als sub-genre.

⁷⁴ Matt Hills, “Horror Reception/ Audiences,” in *A Companion to the Horror Film* ed. Harry M. Benshoff (Chichester: John Wiley and Sons, 2014), 53. Idem: Brigid Cherry, *Horror – Routledge film guidebooks* (Londen en New York: Routledge, 2009), 15.

supernatural horror (CJ: besides ghost-, witches-, and demon stories) and that many supernatural horror films could be placed in more than one of these categories."⁷⁵

In lijn met Booker wordt door verschillende auteurs het begrip 'bovennatuurlijk' bijvoeglijk gebruikt als kwalificering, om bijvoorbeeld bovennatuurlijke horrorfilms te onderscheiden van realistische- of psychologische horrors.⁷⁶ Op deze manier hanteer ik het begrip 'bovennatuurlijke' horror ook in de onderzoeksvraag. Het gaat om horrorfilms die het bovennatuurlijke als onderwerp hebben en wezens verbeelden die ontleend zijn aan- of geïnspireerd zijn door religie.⁷⁷ Met de woorden van Clasen: "Supernatural horror involves some kind of suspension or breach of physical law, usually embodied in or caused by some kind of supernatural agency such as an uncanny monster or a ghost."⁷⁸

Met het begrip 'bovennatuurlijke horrorfilms' zinspeel ik dus op horrorfilms waarin bovennatuurlijke gebeurtenissen of wezens zoals de duivel (of satanische culten), demonen, geesten, magie, bezetenheid en exorcisme voorkomen.⁷⁹ Deze begripsbepaling omvat dus méér horrorfilms dan het specifieke sub-genre *supernatural* horror op *Netflix* en sluit zodoende bijvoorbeeld ook het sub-genre '*Satanic Stories*' in.⁸⁰

3.3.2 De 'Bijbelse' duivel in beeld?

Zonder alle literatuur waar het gaat over de duivel in horrorfilms te bespreken,⁸¹ zal ik hier kort laten zien dat het leggen van een relatie tussen de duivel en boze machten in de Bijbel⁸² en in bovennatuurlijke horrorfilms geen inlegkunde is, maar te maken heeft met 'intertekstualiteit'.

Feit is dat bovennatuurlijke onderwerpen in horrorfilms voornamelijk ontleend zijn aan religie, aldus Cowan.⁸³ Zo zegt Godawa: "King and other horrormeisters draw a good portion of their fantastical imagination from Judeo-Christian spiritual imagery".⁸⁴ Beavis gaat nog verder: "Without the biblical repertoire of Satan, demons, exorcisms, plagues, curses, prophecies, apocalyptic signs, false messiahs, pagan sorcerers, evil empires, etc., horror movies would be impoverished."⁸⁵

Volgens Stone kwam met name een wending in het bovennatuurlijke horrorgenre met de komst van *Rosemary's Baby* (1968), *The Exorcist* (1973) en *The Omen* in 1976. Sindsdien maakte de Satan

---

⁷⁵ Keith Booker, "The Supernatural Horror: An introduction," *Booker's Guides*. Geraadpleegd op 24 maart 2021. Beschikbaar op: <https://bookerhorror.com/the-supernatural-horror-film-an-introduction/>.

⁷⁶ Aaron Smuts, "Cognitive and Philosophical Approaches to Horror," in *A Companion to the Horror Film* ed. Harry M. Benshoff (Chichester: John Wiley and Sons, 2014), 18. Paul Meehan onderscheidt supernatural- en psychologische horrors in *Horror noir: Where Cinema's Dark Sisters Meet* (Jefferson: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2011), 4.

⁷⁷ Seung Min Hong, "The Ring Goes to Different Cultures: A Call for Cross Cultural Studies of Religious Horror Films," *Journal of Religion & Film* 16, nr. 2 (januari, 2012): art. 2.

⁷⁸ Mathias Clasen, *Why horror seduces* (New York: Oxford University Press, 2017), 13.

⁷⁹ Zo gebruikt Katarzyna Ancuta het begrip in "Lost and found: The found footage phenome and Southeast Asian supernatural horror film," *Plaridel Journal* 12, nr. 2 (augustus, 2015), 167. Mijn karakterisering bovennatuurlijke horror sluit goed aan (excl. de vampieren, zombies ed.) bij die van Bryan Stone, "The Sanctification of Fear," 19.

⁸⁰ Zie: Hofman, "Netflix in 2020 Nog Beter Maken?" voor dit sub-genre binnen het genre horror.

⁸¹ Zie voor een overzicht o.a. Darrell Schweitzer, "The Devil," in *Icons of horror and the supernatural: an encyclopedia of our worst nightmares*, dl. 1, ed. door S.T. Joshi (Westport; Londen: Greenwood Press: 2007), 163-186.

⁸² NB: Ik laat de eventuele ontwikkeling in de godsdiensthistorische voorstelling van de duivel/ Satan binnen de Bijbel buiten beschouwing.

⁸³ Dit stelt Douglas E. Cowan in zijn boek: *Sacred Terror Religion and Horror on the Silver Screen* (Waco, Texas: Baylor University Press, 2016). Ontleent aan Hong, "The Ring Goes," 3.

⁸⁴ Hij doelt op Stephen King. Brian Godawa, *Hollywood worldviews: watching films with wisdom and discernment*, 2^e ed. (Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2009), 41.

⁸⁵ Mary Ann Beavis, "'Angels Carrying Savage Weapons:' Uses of the Bible in Contemporary Horror Films," *Journal of Religion & Film* 7, nr. 2, art. 2 (oktober, 2003), 1.

een opmars op het scherm.⁸⁶ Uniek aan de insteek bij de voornoemde horrorfilms is de incarnatie van de Satan als tegenbeeld van God Die incarneert in het Nieuwe Testament.⁸⁷ Dit zegt al direct iets over de complexiteit van *hoe* de duivel weergegeven wordt in films. Bij de voornoemde titels is men wel geïnspireerd door de Bijbel, maar is de concrete incarnatie van de duivel niet letterlijk te relateren aan de Bijbelinhoud.

Peter Malone gaat hier op in, in zijn bijdrage "*Satan in Cinema*". Hij legt uit dat horrorfilms niet zondermeer éénduidig gerelateerd kunnen worden aan Bijbelse weergave van zijn persoon. Dit heeft te maken met de oude interpretatieve overleveringen vanuit de Joodse en Christelijke tradities. Er zijn in de tijd heel wat beelden van de duivel en het demonische ontwikkeld. Filmmakers maken hier vaak eclectisch gebruik van, terwijl ze aan de oude ideeën nieuwe beelden toevoegen. We moeten onszelf daarom telkens afvragen: is er contact met een Bijbeltekst, of worden er Bijbelteksten gemixt met de traditie die erna kwam, aldus Malone.⁸⁸ Telford wijst er in dit verband op dat de persoonlijke opvattingen van filmmakers, evenals de interesse van het publiek, van invloed zijn op hoe filmmakers de tradities verwerken.⁸⁹

Malone beschrijft de verschillende manieren waarop filmmakers putten uit de Bijbel. Soms gebruiken ze Job 1-2 om de Satan te filmen als de 'Aanklager'. Op andere momenten wordt hij gepresenteerd als de verleidende slang (Gen. 3). Anderen putten uit het NT en gaan meer uit van de Satan die Jezus probeerde te verleiden in de woestijn (Mt. 4) zoals in *The Last Temptation of Christ* (1988). Ook gebruiken filmmakers de verhalen over bezetenheid uit de Evangelien zoals *Deliver us from Evil* (2014), of beelden van het helse vuur (Mt. 8:12; 22:13-14) zoals in *Deconstructing Harry* (1998). Andere keren worden ze geïnspireerd door Lucifers val (Lk. 10:13-15). Sommigen geven de duivel weer als de vijand of Antichrist in het kader van een kosmische strijd (Openb. 7; 12-13; 15; Dan. 10-11; Ezech. 39-40) zoals in *Constantine* (2005). In die film strijden de engelen van God met de demonen van de Satan om de zielen van de mensheid.⁹⁰

Ondertussen zijn er genoeg filmmakers die niet zo bekend zijn met de Bijbelinhoud en interpretatiegeschiedenis, maar zich meer houden aan de conventies van satanische films.⁹¹ Daarom concludeert Malone: "most of the films [...] have moved away from 'pure' biblical reference." Hij vervolgt: "Influenced by Hebrew apocrypha, with tales of fallen angels, for instance, they offer syncretistic tales and interpretations. This means that they still draw indirect inspiration from Jewish and Christian interpretive traditions."⁹² Aan het voorgaande is ook nog een praktische reden toe te voegen, die aanleiding geeft tot een afwijkende weergave: de duivel is meestal onzichtbaar; hij overstijgt het fysieke universum. Daarom maken zijn zichtbare volgers, aanbidders of de bezetenen hem zichtbaar in films.⁹³

3.3.3 Conclusie

Bovennatuurlijke horrorfilms zijn films waarin bovennatuurlijke wezens zoals de duivel, demonen en boze geesten een rol hebben. Maar zien we soms 'écht' de Bijbelse duivel (en wat er bij hem hoort

---

⁸⁶ Stone, "Images of the Religious in Horror Films," 20.

⁸⁷ Peter Malone, "Satan in Cinema," in *The Bible in Motion: A Handbook of the Bible and Its Reception in Film*, dl. 1, ed. Rhonda Burnette-Bletsch (Berlijn/ Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2016), 333-334 en 337.

⁸⁸ Peter Malone, "Satan in Cinema," 327 en 338.

⁸⁹ William R. Telford, "'Speak of the Devil': The Portrayal of Satan in the Christ Film," in *The lure of the dark side: Satan and Western demonology in popular culture*, ed. Christopher Partridge en Eric Christianson (Londen en New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2009), 103.

⁹⁰ Peter Malone, "Satan in Cinema," 335.

⁹¹ Peter Malone, "Satan in Cinema," 327-334.

⁹² Peter Malone, "Satan in Cinema," 337.

⁹³ George Ochoa, *Deformed and destructive beings: the purpose of horror films* (Londen, etc.: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2011), 165. Stone geeft ook nog een reden voor een minder directe weergave. Het kwaad komt veel beangstigender en bedreigender over wanneer het niet direct gerelateerd wordt aan de duivel of demonen, maar meer dubbelzinnig gepresenteerd wordt aan de verbeelding. Bryan Stone, "The Sanctification of Fear," 20.

volgens de Bijbel) in zulke films? Het antwoord op deelvraag 2 is: ja en nee. Soms is er slechts een vage echo te zien. Andere keren is er meer raakvlak met de Bijbelinhoud over deze werkelijkheid. Het hangt er van af of filmmakers putten uit een traditie, of zich rechtstreeks laten inspireren door Bijbelse passages over de duivel. Vaak is er sprake van een syncretistische weergave. "Rarely have films treated religious faith on its own terms." Dit geldt in bijzonder voor horrorfilms, aldus Stone.⁹⁴

3.4 De horrorfilmkijker

De reformatorische jongeren die horrorfilms kijken zijn min of meer ook horrorkijker te noemen. Daarom wordt er in het vervolg iets gezegd over de kijkers van (bovennatuurlijke) horrorfilms in het algemeen, en de invloed van kijkervaring in het bijzonder ten behoeve van deelvraag 3. Ik wil in het vervolg niet uitpuutend zijn, maar slechts een perspectief openen op de horrorkijker en kijkervaring(en).

3.4.1 Waarom horror kijken?

Jezelf doelbewust blootgeven aan films die ontworpen zijn om gevoelens van angst, huiver, afschuw en walging op te roepen is iets raadselachtigs. Je zou zeggen dat vermaak leuk, opbeurend of plezierig moet zijn. Iets wat een horrorfilm de kijker op het eerste gezicht niet lijkt te bieden.⁹⁵ Noël Carroll, de schrijver van het bekende en veel geciteerde werk *The Philosophy of Horror* noemt dit de 'paradox van het hart'. Het is frappant dat iemand geboeid is door zoiets onaangenaams. Hij vraagt zich in dit verband af hoe het kan dat iemand bang wordt voor iets waarvan hij weet dat het niet echt bestaat.⁹⁶

Op verschillende manieren heeft men deze paradox – waarom horrorfilms de kijker aanspreken – proberen te verklaren. Vanuit de psychoanalytische invalshoek (Marx en Freud) zoals Carroll, alhoewel hij het meer verklaart vanuit het cognitivisme en filosofie erbij betreft. Anderen als Matt Hills en Carol Freeland hadden juist kritiek op deze (cognitieve) insteek.⁹⁷ Ik wil hier slechts ingaan op Tudors kritiek, omdat die fundamenteel is.

Tudor stelt dat "psychoanalytic models, arguably already excessively reductive, will be particularly misleading, conceptually inclined to neglect the variability of audience responses in the name of spurious generality."⁹⁸ Men is veel te generaliserend in het denken over het genre horror en in het denken over de horrorkijker meent Tudor.⁹⁹ De vraag naar 'waarom horror' zich zou moeten richten op particulariteit: waarom *deze* mensen in *deze* omstandigheden en in *deze* tijd *deze* horror leuk vinden.¹⁰⁰ Per mens, per generatie, per cultuur zal horror voor de één opwindend zijn, voor de ander een waarschuwing en voor een derde hilariteit. Ook per geslacht verschilt de kijkerreactie.¹⁰¹ Dus het nastreven van universaliteit in het beschrijven van de horrorkijker is een vergissing, aldus

---

⁹⁴ Stone, "Images of the Religious in Horror Films," 1-2.

⁹⁵ Mary Beth Oliver en Meghan Sanders, "The Appeal of Horror and Suspense," in *The Horror Film*, ed. Stephen Prince (Londen etc.: Rutgers University Press, 2004), 242.

⁹⁶ Noël Carroll, *The Philosophy of Horror or Paradoxes of the Heart* (Londen en New York: Routledge, 1990), 8.

⁹⁷ Zie o.a. voor de verschillende verklaringen en een discussie daarvan onder het kopje 'Why Horror' in Cherry, *Horror*, 97-166. Met name vanaf pg. 163 komt de kritiek op Carroll ter sprake. Evident is evenwel: "The appeals of horror are complex" pg. 94.

⁹⁸ Andrew Tudor, "Why horror? The peculiar pleasures of a popular genre," in *Horror, the Film Reader*, ed. Mark Jancovich (Londen en New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2002), 49.

⁹⁹ Zie voor de uitwerking van Tudor's inzicht hstk. 4 van Cherry, *Horror*, 178 ev. "any explanation must also consider what works for particular social groups in particular cultures at particular times."

¹⁰⁰ Tudor, "Why horror?," 54. Idem Peter Hutchings, *The Horror Film* (Harlow: Pearson Education, 2004), 95: "The horror audience is heterogeneous, mutable, and decidedly elusive; just when you think you have it identified and neatly labeled, it has a habit of vanishing mysteriously into the dark."

¹⁰¹ Zie Oliver en Sanders, "The Appeal of Horror," 243.

Tudor.¹⁰² Desondanks wil ik één ‘generaliserende’ uitspraak doen, op basis van Cherry: het zijn voornamelijk *jongeren* en vaak mannen die horrorfilms kijken.¹⁰³

3.4.2 Kijkervaringen en kijkervaring

Men kan heel wat beleven tijdens het horrorfilmkijken. Schrik, vrees, rillingen, beving, walging, misselijkheid, afkeer, opluchting, gelach...¹⁰⁴ Plate legt uit hoe dit ‘werkt’. Hij gebruikt de film *The Exorcist* ter illustratie. Hij stelt dat horror er op gemaakt is om op affectief niveau de kijker op te schudden. Wat de film beoogt is de kijker onderdompelen in de wereld van de film, waardoor onderscheidingen vervagen, twijfel ontstaat en de kijker erin opgenomen wordt. Op dat moment kan de kijker proberen afstand te nemen, te onthechten en zeggen dat het allemaal nep is (bloed is maar water met kleurstof), maar ons lichaam reageert op een ander niveau: “the level “somewhere in oneself” that says it might be true.”¹⁰⁵ Wat we waarnemen is misschien niet ‘waar’ in de logische zin van het woord, alsof we in *The Exorcist* écht een door de duivel bezeten kind zien. “But true in its aesthetic sensibility that goes beyond the screen to suggest that right down the street, on the second floor of a house, the incarnation of evil may be lurking.”¹⁰⁶ Het punt is dat het effect van een film kan blijven hangen in de kijker en kan ‘infiltreren’ in de realiteit buiten de film. Het esthetische dringt door d.m.v. gevoelig geluid en realistische beelden die het lichaam beroeren, waardoor er twijfel gezaaid wordt en de zekerheid over ‘een logisch zelf’ ondermijnt wordt. De suggestie dient zich aan via de gevoelens in ons lichaam: ‘het zou waar kunnen zijn’.¹⁰⁷ Breng hierbij in rekening dat, wil men succesvol deelnemen aan een horrorfilm, de filmkijker eventueel ongeloof even buitenhaakjes moet zetten, en zelfs (tijdelijk) bepaalde overtuigingen moet construeren.¹⁰⁸ Vanwege deze voorwaarde komt het ‘wat als scenario’ vanzelf dichterbij.

Voor bij jongeren is de kans groter dat de suggestie ‘het zou waar kunnen zijn’ zich opdringt. Volgens Schneider hebben tieners meer moeite om onderscheid te maken tussen wat films presenteren en hun bestaande – of de niet bestaande, maar toch weergeven als ‘wat-als’ – referenten. Niet bepaalde gruwelijke filminhouden zouden volgens hem de oorzaak zijn dat jongeren gemakkelijker schrikken – of zelfs als ze héél jong zijn getraumatiseerd raken door het stiekem horrorkijken – maar het gebrek aan onderscheidingsvermogen.¹⁰⁹

Per leeftijd verschilt de kijkersreactie. Achtjarigen zullen eerder bang zijn voor dieren, monsters en heksen die vreemd bewegen, terwijl twaalfjarigen eerder bang zijn voor persoonlijk letsel of de dood van familieleden.¹¹⁰ Ondertussen overstijgt het volgende principe van Cantor en Oliver alle verschillen: “The more similar a depicted stimulus is to those stimuli that provoke fear in a particular individual, the greater the fear response should be.” Vertaald naar reformatoische jongeren: leeft er

---

¹⁰² De volgende zeer informatieve studie bevestigt met empirisch onderzoek deze stelling van Tudor: Tom Robinson, Clark Callahan en Keith Evans, “Why Do We Keep Going Back? A Q Method Analysis of our Attraction to Horror Movies,” *Operant Subjectivity: The International Journal of Q Methodology* 37, nr. 1-2 (2014): 41–57, DOI: 10.15133/j.os.2014.004. Zie voor meer over de horrorkijker het hoofdstuk van Matt Hills, “Horror Reception/ Audiences.”

¹⁰³ Cherry, *Horror*, 39-40.

¹⁰⁴ Ontleent aan Cherry, *Horror*, 52.

¹⁰⁵ S. Brent Plate, *Cinema and the re-creation of the world*, 2^e ed. (New York: Columbia University Press, 2017), 108.

¹⁰⁶ Plate, *Cinema and the re-creation of the world*, 109.

¹⁰⁷ Plate, *Cinema and the re-creation of the world*, 109.

¹⁰⁸ “For a horror film to work, the audience must not only suspend disbelief, they have to manufacture particular kinds of belief.” Jonathan Lake Crane, *Terror and Everyday Life: Singular Moments in the History of the Horror Film* (Thousand Oaks: Sage, 1994), 47.

¹⁰⁹ Steven Jay Schneider, “Toward an Aesthetics of Cinematic Horror,” in *The Horror Film*, ed. Stephen Prince (Londen, etc.: Rutgers University Press, 2004), 141.

¹¹⁰ Joanne Cantor en Mary Beth Oliver, “Developmental Differences in Responses to Horror,” in *The Horror Film*, ed. Stephen Prince (Londen, etc.: Rutgers University Press, 2004), 230.

angst voor de duivel, dan zal een film waarin de duivel beangstigend wordt gepresenteerd meer angst oproepen bij een jongere.

Tot slot moet hier een kanttekening bij geplaatst worden. Winter stelt op basis van etnografisch onderzoek dat kijkervaring invloed heeft op de indruk die een horrorfilm kan maken. Hij deelt de horrorfans in op basis van toewijding en kijkfrequentie, in vier categorieën: nieuwelingen, toeristen, sterken en freaks. Vervolgens laat hij zien dat nieuwelingen veel vaker een negatieve kijkervaring opdoen. Nieuweligen keren zich daarom ook sneller af van het genre.¹¹¹ Anderen zijn gefascineerd en zetten door. Door meer kijkervaring en bijgevolg een betere filminterpretatie kunnen zij meer 'genieten' van het genre.¹¹² Wat er opvalt bij de laatste twee categorieën is dat ze zelden meer door horrorfilms uit het lood raakten.¹¹³ Ze hebben meer onderscheidingsvermogen en kunnen gemakkelijker distantie bewaren, waardoor ze hun emoties beter onder controle hebben. Ook is er vanuit de flinke voorkennis en ervaring meer nieuwsgierigheid naar verbeelde wezens die duidelijk het concrete alledaagse leven te boven gaan. Men heeft in toenemende mate oog voor *special effects* en esthetiek.¹¹⁴ Kortom, naarmate een reformatorische jongere een hogere mate van 'horror belezenheid' heeft, zal deze ook minder snel schrikken of bang zijn en beter onderscheid kunnen maken.¹¹⁵

3.4.3 Conclusie

Op basis van het voorgaande kunnen we stellen dat we geen generaliserende uitspraken kunnen doen over de horrorkijker als antwoord op deelvraag 3, behalve dat vooral jongeren en mannen horrorfilmkijken. Het is te verwachten dat de aantrekkingskracht en meerwaarde van (bovennatuurlijke) horrorfilms per reformatorische jongere in de praktijk zal verschillen. Hetzelfde geldt voor de motivatie om horrorfilm te kijken, behalve de meest algemene reden: vermaak. De literatuur laat niet zien dat er bij religieuze jongeren speciale redenen zijn om horrorfilms te kijken, behalve deels het voornoemde (3.1.2) onderzoek van Clark.

Voor sommige jongeren zal het angstaanjagende in horrors dichtbij komen. Al pogen ze afstand te bewaren, toch zal dat niet meevallen gezien hun moeite met onderscheid maken tussen de film en de werkelijkheid. Het lichaam 'voelt' het esthetische van een horrorfilm vaak, waardoor de suggestie zich aandient: 'het zou waar kunnen zijn'. Heeft de horrorfilmkijker echter kijkervaring, dan zal hij of zij beter distantie kunnen bewaren vanwege het (meer) ontwikkeld onderscheidingsvermogen, waardoor de voornoemde suggestie minder snel postvat.

3.5 Vergelijkingspunten

Hieronder vat ik per paragraaf de kern van de hiervoor besproken theoretische inzichten samen in een 'vergelijkingspunt'. In hoofdstuk 8 zullen ze ingebracht worden als discussiemateriaal om de onderzoeksuitkomsten mee te vergelijken.

- § 3.1: De domeinen van religie en media bezetten in toenemende mate dezelfde ruimtes (Hoover). *Traditionalisten* staan een strikte scheiding voor tussen verhalen over het bovennatuurlijke in de media en religieuze overtuigingen (idem: *born-again believers* en *dogmatists*, Hoover). *Geïntrigeerden* leggen eerder een verband tussen bovennatuurlijke filminhouden en hun geloofsgoed (Clark).

---

¹¹¹ Rainer Winter, "The search for lost fear: The social world of the horror fan in terms of symbolic interactionism and cultural studies," in *Cultural Studies: A Research Annual*, dl. 4, ed. Norman K. Denzin (Greenwich: JAI Press Inc., 1999), 283-284.

¹¹² Winter, "The search for lost fear" 285-286.

¹¹³ Winter, "The search for lost fear" 287.

¹¹⁴ Winter, "The search for lost fear" 287-289, 292.

¹¹⁵ Dit gegeven stemt overeen met wat Marsh constateert, alhoewel genre overstijgend. De meer geoefende (*engaged*) kijker heeft meer gevoeligheid bij de esthetische en ethische aspecten en zal meer 'intertekstuele' verbanden zien dan de alledaagse (*vernacular*) kijker. Marsh, "Audience Reception," 266.

- § 3.2: Een christen interpreteert een film actief door een theologische lens, die (in een bepaalde mate) is bepaald door het Bijbels narratief, de religieuze overtuigingen en het wereldbeeld dat men als achtergrond heeft. Deze lens zal de filmbetekenis en filmbeleving kleuren (Marsh en Lyden).
- § 3.3: Bovennatuurlijke horrorfilms zijn films die het bovennatuurlijke als onderwerp hebben zoals de duivel, demonen, geesten, bezetenheid en magie. Soms zijn ze geïnspireerd door de Bijbel, of de christelijke traditie. Echter, vaak is er sprake van een syncretistische weergave van het gedachtengoed waardoor filmmakers zich laten inspireren (Malone en Stone).
- § 3.4: Waarom vooral mannelijke jongeren horrorfilms kijken en wat de aantrekkingskracht, waardering en motivatie is, is (behalve vermaak) niet te generaliseren (Tudor). Het lichaam speelt een belangrijke rol bij de kijkervaring van horrorfilms wat betreft de suggestie: 'het zou waar kunnen zijn' (Plate). Kijkervaring of 'horror belezenheid' weet deze suggestie beter te ontmaskeren, dankzij het genieten van meer onderscheidingsvermogen en bewaren van distantie (Winter).

4. Theoretisch kader: Contouren van een demonologische positie

De onderzoeksvraag veronderstelt een bepaald wereldbeeld bij jongeren waarin de duivel en boze machten als demonen en kwade geesten een plek hebben. Dit onderwerpt raakt in de theologie aan de *demonologie*: ‘de leer betreffende de demonen’. In het vervolg schets ik *enkele* contouren van de demonologische positie, zoals die doorwerkt in het wereldbeeld van de reformatorische jongeren. Het doel is om deze positie te *verhelderen* en niet om de precieze inhoud¹¹⁶ van dat geloof uiteen te zetten. Gaandeweg, maar in bijzonder in de slotsom wordt deelvraag 4 beantwoord: Wat is de vigerende demonologische positie in de gereformeerde context, waarin de reformatorische jongeren zijn opgegroeid?

4.1 Uitgangspunt

4.1.1 Schrift en belijdenis

Behulpzaam als eerste verheldering van de ‘gereformeerde positie’ zijn de *Drie Formulieren van Enigheid* die nog altijd normatief zijn in de reformatorische gezindte. Deze formulieren vormen tevens de grondslag van de onderwijsinstelling waar ik onderzoek doe.¹¹⁷ Van de drie formulieren is de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* (NGB) het meest gedetailleerd over de duivel en zijn macht.¹¹⁸ In artikel 12 over ‘Van de schepping aller dingen en met name der engelen’ worden de volgende zaken beleden. Allereerst dat engelen goed waren geschapen door God. Verder dat een deel van deze engelen “in eeuwig verderf vervallen” is (Joh. 8:44; 2 Petr. 2:4 en Jud.:6). En dan vervolgt de belijdenis:

“De duivelen en boze geesten zijn alzo verdorven, dat zij vijanden Gods en alles goeds zijn (Gen. 3:1-5; 1 Petr. 5:8); naar al hun vermogen als moordenaars loeren op de Kerk en een ieder lidmaat van die, om alles te verderven en te verwoesten door hun bedriegerijen; (Ef. 6:12; Openb. 12:4).”¹¹⁹

De traditie van de reformatorische jongeren belijdt dus te geloven dat de duivel en zijn onderdanen bestaan en hun ondergang zoeken. Men gelooft dit op grond van verschillende Bijbelse gegevens en in aansluiting bij het toenmalige wereldbeeld.¹²⁰ In de tijd van het Nieuwe Testament was het geloof in het bestaan van demonische machten namelijk evident.¹²¹ De Evangelieën beschrijven de confrontatie tussen Jezus (en Zijn discipelen) en onreine geesten en demonen (vgl. Mk. 1:34, 39; Mt. 10:8). Ook Paulus houdt rekening met het bestaan van boze machten en demonen (1 Kor. 10:20-21; Ef. 6:12; 1 Tim. 4:1).¹²²

---

¹¹⁶ Inhoud als: hoe zit dat domein van de engelen (aardsengel, serafim, cherubim/ thronoi, kyriotēs, archai en exousiai) in elkaar, waar de duivel en demonen ook verkeren. Of: wat zijn de namen van de duivel (verleider (Mt. 4:3; 1 Thes. 3:5), Beelzebul (Mk. 3:22), vijand (Mt. 13:39), de boze (1 Joh. 2:13), Belial (2 Kor. 6:15); tegenpartijder (1 Pet. 5:8) etc.?

¹¹⁷ *Calvijn College: Waar we samen leren, Schoolgids 2020-2021*, 73 (bijlage 9.1). Online beschikbaar op: <https://schoolgids.calvincollege.nl/schoolgids/9-bijlagen/91-grondslag-en-doel>.

¹¹⁸ De *Heidelbergse Catechismus* noemt de duivel alleen bij vr. 127, de zesde bede van het ‘Onze Vader’. De *Dordtse Leerregels* noemt de duivel alleen in hstk. 3/4, par. 1 als degene die ‘ingaf’ om van God af te wijken.

¹¹⁹ “Artikel 12 Van de schepping aller dingen en met name der engelen.” *Nederlandse Geloofsbelijdenis.nl*. Geraadpleegd op: 17 mei 2021. Beschikbaar op: <https://www.nederlandse-geloofsbelijdenis.nl/artikel-12>.

¹²⁰ Geloof is in dit verband bedoeld als ‘geloof aan de duivel’, als aanvaarding van de realiteit en niet geloof in de theologische betekenis van vertrouwen in God. Vgl. G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek: een inleiding*, 6e ed. (Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers, 2020), 304-305.

¹²¹ Vgl. E. Ferguson, *Demonology of the early Christian world* (New York: E. Mellen Press, 1984).

¹²² Vgl. ook de voorgenoemde ‘bewijsteksten’ van de NGB. Zie voor meer Schriftgegevens en de bespreking daarvan W.J. Ouweneel, *Het domein van de Slang, Christelijk handboek over occultisme en mysticisme* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1978), 116-132 en hstk. 2. “Demonische machten in het Oude Testament” van M.J. Paul en hstk. 3 “De strijd der geesten in het Nieuwe Testament” van Chr. Fahner uit

4.1.2 Vragen

Deze Schriftgegevens en het toenmalige wereldbeeld roepen allerlei vragen op. Want, alhoewel het Nieuwe Testament (en het Oude Testament) het bestaan van demonen als werkelijkheid veronderstelt, moeten wij dit dan in de eenentwintigste eeuw ook nog zo zien? Kunnen wij vandaag de dag de Bijbel nog wel zo direct naspreken over de duivel, geesten en demonen, of moeten we deze aspecten uit het Bijbelse wereldbeeld als achterhaald zien vanuit ons Westerse (post-) moderne wereldbeeld? Of met de woorden van Dekker uit een recensie op een dissertatie over engelen: “moet ik mij de kosmos als bezielde voorstellen, omdat de apocalyptiek dit deed?”¹²³

Binnen de gereformeerde gezindte is Vreugdenhil ingegaan op deze vragen in zijn proefschrift, met name met het oog op het bestaan van demonen. Ik bespreek zijn positiebepaling in het vervolg, omdat die representatief is voor de reformatische traditie. Ik breng zijn positie in gesprek met die van de *Christelijke Dogmatiek* van Van den Brink en Van der Kooi.

4.2 Vreugdenhil: Kritisch realisme

Vreugdenhil formuleert de hermeneutische vraag als volgt: “zijn demonen alleen aanwezig in een taal van het verleden als personificaties van het kwaad en verwoording van een diepgevoelde (bestaans)angst of zijn zij ook vandaag feitelijk aanwezige geestelijke (niet-zichtbare) entiteiten (iets wat bestaan heeft)?”¹²⁴

De eerste optie die Vreugdenhil noemt in zijn vraag, neemt aan dat demonen behoren tot de voorstelling van een voorbijgeen cultuur en impliceert ontmythologiseren. In de oud-oosterse wereld projecteerde men hun innerlijke angsten en onzekerheden op externe realiteiten als boze geesten en demonen. Ontmythologiseren omvat dan een herinterpretatie van deze mythische denkbeelden naar termen die in het tegenwoordige gangbaar zijn. Demonische bezetenheid noemen we dan na herinterpretatie bijvoorbeeld schizofrenie of epilepsie. Demonen zijn dan geen concrete entiteiten of wezens. Als punt van kritiek op deze positie vraagt Vreugdenhil zich af of men zo wel recht doet aan het gegeven dat mythologische taal juist ontstaan is omdat spreken in beelden uit de concrete leefwereld niet als toereikend werd geacht. “Mythologische taal diende juist om woorden te geven aan datgene wat ons denken overstijgt en groter is dan onze zichtbare werkelijkheid.”¹²⁵

Vreugdenhil wil een tweedimensionaal perspectief op de éne werkelijkheid voorstaan. De *fysische* empirisch waarneembare dimensie van de materiële wereld én de *metafysische* dimensie die betrekking heeft “op de niet-materiële aspecten van de werkelijkheid zoals de ziel, geest, God, goden, engelen en demonen.”¹²⁶ Hij illustreert hoe vanuit beide dimensies eenzelfde fenomeen verklaart kan worden. Het ontstaan van nieuw leven kan men aan God toeschrijven (metafysisch), maar men kan het ook slechts fysisch verklaren als samensmelting van een eicel met zaadcel (enz.). In Mattheüs 17:14-18 bij het geval van de maanzieke jongen worden ook beide dimensies genoemd laat Vreugdenhil zien: maanziekte (fysisch) – of in onze perceptie een vorm van epilepsie – en demonische bezetenheid (metafysisch).

Kiest men uitsluitend voor de fysische dimensie, dan is ontmythologiseren en herinterpreteren naar een modern wetenschappelijk wereldbeeld de meest voor de hand liggende weg. Vreugdenhil wil die weg echter niet gaan. Hij wil niet de *mogelijkheid* uitsluiten dat er naast de medische verklaring als epileptische verschijnselen *ook* sprake *kan* zijn van demonische invloed. Vreugdenhil houdt zodoende – net als de gereformeerde traditie – vanuit het christelijk geloofsperspectief vast “aan het feitelijk bestaan van boze geesten en demonen, omdat dit het meeste recht doet aan zowel

---

Geestelijke strijd: Demonie en bevrijding in christelijk perspectief (4^e druk), ed. M.J. Paul (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2002), 28-66.

¹²³ W.H. Dekker, “De verdwijning der engelen uit kerk en theologie,” *Wapenveld* 54, nr. 4 (augustus, 2004): 48-50.

¹²⁴ G.C. Vreugdenhil, *Onheil dat voorbijgaat, Psalm 91 en de (oudoosterse) bedreiging door demonen* (diss. Utrecht: Universiteit Utrecht, 2013), 515.

¹²⁵ Vreugdenhil, *Psalm 91*, 516.

¹²⁶ Vreugdenhil, *Psalm 91*, 518.

de Schriftgegevens als de menselijke ervaring.¹²⁷ In dit verband bespreekt Vreugdenhil allerlei Schriftgegevens en wijst hij op hedendaagse persoonlijke ervaringen van mensen met geesten en demonen (via spiritisme, occulte en paranormale fenomenen).

Vreugdenhil typeert de positie die rekening houdt met het *feitelijk* bestaan van geesten en demonen van het *kritisch realisme*. *Realisme* in de zin van dat het (metaforisch) spreken over demonen niet slechts zinspeelt op religieuze ervaringen, maar ook refereert aan een externe werkelijkheid. *Kritisch* in het besef dat “menselijke kennis en taal beperkt zijn en geen letterlijke een-op-een-relatie hebben met de werkelijkheid waarnaar zij verwijzen.”¹²⁸ Er is altijd sprake van een interpretatie bij de weergave van de werkelijkheid in taal. Verder ook *kritisch*, in de zin dat het kwaad in iemands leven veelomvattender en ongrijpbaarder kan zijn dan het simpelweg toeschrijven aan demonen.¹²⁹

4.3 Christelijke Dogmatiek: onpersoon

Een andere positie verdedigen Van den Brink en Van der Kooi in hun dogmatiek. Ze geven toe dat de duivel of Satan godsdiensthistorisch gezien een persoon is. Hij is de vernielers en bedreiger van Gods werk in het Nieuwe Testament, alhoewel hij nooit een gelijkwaardige tegenspeler is van God. Hij is gevallen (Luk. 10:18). Christus heeft hem overwonnen.¹³⁰

Uit Jezus' aanspreken van de duivel lijkt het dat de duivel persoonskenmerken heeft. Echter de auteurs willen zulke “godsdienst historische of exegetische constatering niet zondermeer herhalen als dogmatische uitkomst.” Norm voor de interpretatie is dat het de omgang met God moet dienen. Vanwege het op die manier – en dus theologisch beantwoorden – van de vraag naar het persoon-zijn van de duivel, kunnen de auteurs onmogelijk spreken over ‘personaliteit’. Let wel, personaliteit ingevuld met het persoonsbegrip van de Cappadocische vaders, waarin God het oerbeeld (*analogans*) is en alle andere personen dat slechts in afgeleide zin en op gebrekkige wijze zijn (*analogata*). Vanuit deze begripsbepaling stellen de auteurs dat de duivel juist een onpersoon of antipersoon is. “De duivel staat in dienst van depersonalisering.”¹³¹ Zoals zijn naam is, is *diabolos*: hij gooit door elkaar. Deze karakterisering van de duivel hangt samen met de karakterisering van zonde en het kwaad als parasiet: *privatio boni*.¹³²

Vervolgens geven de auteurs toe dat ze niet willen of kunnen ontkomen aan persoonlijk taalgebruik. In verband met exorcisme is het zelfs geboden om de duivel als identiteit aan te spreken. Maar dit hangt wel af van de cultuur en het wereldbeeld waarin men leeft. De auteurs leggen uit dat Afrika bijvoorbeeld veel dichter bij de Nieuw Testamentische wereld staat in tegenstelling tot de moderne Westerse cultuur, “waar sinds Kant alle geesten naar het rijk van de religieuze verbeelding zijn verwezen.”¹³³ Winst van het laatstgenoemde paradigma is zicht op pathologische achtergronden van het menselijk handelen. Toch willen ze het moderne wereldbeeld niet superieur verklaren. Het tegoe van het oudere wereldbeeld is de overwinning van Christus op de Satan. Een ontologie van hem kunnen de auteurs evenwel niet geven. Dat is inherent aan zijn positie. God is de leven-gevende en de duivel valt buiten deze lichtkring.¹³⁴

4.4 Discussie

Vreugdenhil en Van den Brink en Van der Kooi verschillen op het punt van de ontologie. Dit is te herleiden naar de verschillende hermeneutische posities. Vreugdenhil neemt exegetische

---

¹²⁷ Vreugdenhil, *Psalm 91*, 519-520. Uiteraard zijn er verschillende ontmythologiserende tussenposities denkbaar.

¹²⁸ Vreugdenhil, *Psalm 91*, 521.

¹²⁹ Vreugdenhil, *Psalm 91*, 522.

¹³⁰ Van den Brink en van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 304.

¹³¹ Van den Brink en van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 305.

¹³² Van den Brink en van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 304 (ook 283).

¹³³ Van den Brink en van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 306.

¹³⁴ Van den Brink en van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 306.

constateringen directer over dan Van den Brink en Van der Kooi.¹³⁵ Verder is voor de laatst genoemden het theologisch geladen begrip *persoonlijkheid* bepalend, terwijl Vreugdenhil vraagt naar de *feitelijke* aanwezigheid. Vreugdenhil richt zich meer op het bestaan van demonen, terwijl Van den Brink en Van der Kooi juist de (on)persoon van de duivel bespreken. Ze zijn daarom niet helemaal vergelijkbaar. Wel is op voorhand duidelijk dat beide posities een niet-naturalistisch wereldbeeld voorstaan en een rationalistische reductie van de hele werkelijkheid naar uitsluitend de ‘empirie’ willen vermijden.¹³⁶

Ambivalentie is voelbaar op het punt van de ontologie bij Van den Brink en Van der Kooi. De auteurs kunnen “geen precieze omschrijving van de ontologie van de satan geven”.¹³⁷ Echter, ze kunnen ook niet ontkennen dat er vormen van kwaad zijn waar de mens géén persoonlijke schuld aan heeft. Ook geven ze aan dat persoonlijk taalgebruik onvermijdelijk is in geval van exorcisme.¹³⁸ Deze ambivalentie roept vragen op want – al valt de duivel buiten de lichtkring van de leven-gevende God – sluit dit dan de mogelijkheid van ontologische uitspraken uit? De auteurs weten de duivel immers óók te karakteriseren als onpersoon, tegenstander en *privatio boni*! Wijzen deze aspecten van de duivel juist niet in de richting van een ‘soort bestaan’ en op persoonlijke trekken? Het lijkt erop dat Van den Brink en Van der Kooi niet écht willen kiezen. Ze laten zich wel informeren door de godsdiensthistorische voorstelling uit de Bijbel over de identiteit van de duivel, maar worden daarna niet concreet in de vertaalslag naar nu (behalve de optie van exorcisme).

Meerwaarde van de positie van Van den Brink en Van der Kooi t.a.v. Vreugdenhil is evenwel dat deze zich specifiek uitdrukken over de aard en het karakter van de duivel. Als de positie van de auteurs (ongewild) al bestaan impliceert, is het in ieder geval *parasitair* (on)bestaan. Het gaat over allesbehalve legitiem of ‘zelfstandig’ bestaan. De duivel is een onpersoon. Vreugdenhil daarentegen spreekt over *feitelijk* bestaan. Hij stelt dat de geesten en demonen ontologisch in dezelfde categorie als God en de engelen vallen.¹³⁹ Zodoende lijkt hij de duivel eigen bestaansgrond toe te kennen, terwijl dat voor Van den Brink en Van der Kooi (mijns inziens terecht) ‘onbestaanbaar’ is.

Op basis van de norm van het dienen van God voor de dogmatische uitkomst, kiezen Van den Brink en Van der Kooi ervoor om uit het oudere wereldbeeld de overwinning van Christus op de Satan als tegoed mee te nemen (een belangrijk punt van overeenstemming). Echter, wat stelt deze overwinning van Christus precies voor, als de auteurs niet kunnen zeggen of dit een overwinning is op een feitelijk bestaand wezen: een iemand? Of denken ze aan een onpersoonlijke macht: een iets? In dat geval had de herinterpretatie van een ‘iemand’ in de Bijbelse voorstelling naar een ‘(n)iets’ anno nu beter toegelicht moeten worden. De vraag dringt zich op: wat wordt er wel of niet geherinterpreteerd (of geactualiseerd) bij het in gebruik nemen van het tegoed van Christus’ overwinning vandaag de dag? Op welke punten is er continuïteit en discontinuïteit tussen de Satan die Christus versloeg en de onpersoon in de dogmatiek?

Een punt van kritiek op de positie van Vreugdenhil is of hij wel duidelijk onderscheid maakt tussen de ‘ingekleurde Jezus’ door de bril van het wereldbeeld van de Evangelisten waarin ziekten gerelateerd werden aan demonen en de ‘historische Jezus’? Natuurlijk schreven de Evangelisten aan Jezus exorcismen toe, omdat ze sommige ziekten als vanzelf relateerden aan bezetenheid. Het kan zijn dat Vreugdenhil deze vraag laat liggen, omdat hij vanuit zijn inspiratieleer opvatting, directere toegang meent te hebben tot het feitelijke gebeuren rondom Jezus’ exorcismen.

---

¹³⁵ Vgl. Van den Brink en van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 5.3 ‘De indirectheid van openbaring’, pg. 160 ev.

¹³⁶ Volgens de definitie van filosoof Halverson: “(a) there is only one order of reality, (b) this one order of reality consists entirely of objects and events occurring in space and time, and (c) this one order of reality is completely self-dependent and self-operating [...] Any world view that denies any of the above-stated tenets of naturalism, then, may be termed *nonnaturalistic*.” William H. Halverson, *A Concise Introduction to Philosophy*, 4^e ed. (Boston: McGraw Hill, 1981), 9-10.

¹³⁷ Van den Brink en van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 306.

¹³⁸ Van den Brink en van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 307 en 305.

¹³⁹ Vreugdenhil, *Psalm 91*, 521, voetnoot. 14.

Uitgaande van deze *directere* toegang tot uitspraken en daden van Jezus, zou Vreugdenhil kunnen vragen aan Van den Brink en Van der Kooi: heeft Jezus Zich dan vergist toen Hij demonen uitdreef en dieper blikte dan de ziekte die wij zien? Waren de demonen die hij bestrafte geen realiteit?¹⁴⁰ Het antwoord zou de “schimmigheid die om de bestaanswijze van de duivel hangt”¹⁴¹ wellicht iets kunnen opklaren.

Het voorgaande roept vanzelf vervolgvragen op. Tot besluit van deze discussie wil ik er enkele noemen. Kunnen de duivel en demonen, en zo ja, in hoeverre (on-/middellijk?) inwerken op de mens? Zo nee, in hoeverre kunnen we dan nog erkennen dat God inwerkt op de mens en de wereld?¹⁴² Verder roept de dreigende dimensie van de duivel en demonen de antropologische vervolgvraag op of we in verbinding kunnen staan met deze werkelijkheid, zoals er ook contact mogelijk is tussen God en ons?¹⁴³ In de uitwerking van een demonologie dient men zich hier rekenschap van te geven. De verdere uitwerking daarvan valt echter buiten de scope van deze thesis.

4.5 Slotsom

Voor een *aanzet* tot een positie *verheldering* is het niet nodig om alle (hermeneutische) vragen te beantwoorden. Dat voert te ver voor deze thesis. Om tot een slotsom te komen onderken ik dat, vanuit het theologische gekleurde begrip ‘persoonlijkheid’ van Van den Brink en Van der Kooi, het inderdaad moeilijk te zeggen is of de duivel een persoon is. Hij is eerder het tegenovergestelde: *onpersoon*. Daarmee is nog niet alles gezegd, zagen we. Onduidelijk blijft of de duivel als ‘onpersoon’ intelligent is, een wil heeft, moreel verantwoordelijk is, kortom, wat de natuur is van de onpersoon die blijkbaar wel uitgedreven kan worden volgens de auteurs. Ondertussen is er over de aard van de duivel wél het één en ander gezegd.

Volgens Vreugdenhil bestaan demonen (en duivel) feitelijk in een voor ons (doorgaans) onzichtbare dimensie van de werkelijkheid. Op dit punt sluit Vreugdenhil *kritisch* aan bij het belijden van art. 12. Dat betekent dat Vreugdenhil de mogelijkheid openhoudt, dat er naast een medische verklaring van een bepaalde fenomeen, ook sprake kan zijn van beïnvloeding van de duivel en boze machten vanuit de metafysische dimensie. Het *kritisch realisme* zoals verdedigd door Vreugdenhil, helpt het wereldbeeld van de reformatorische jongeren te begrijpen. Echter, waar Van den Brink en Van der Kooi ambivalent zijn op het punt van de ontologie, geeft Vreugdenhil de duivel mijn inziens teveel krediet door van *feitelijk* bestaan te spreken. Het is gepaster de bestaanswijze van de duivel te kwalificeren als *parasitair* bestaan, de richting waarin Van den Brink en Van der Kooi de duivel (dis)kwalificeren. Bovenal een *overwonnen* bestaan (!) door Christus, het punt waarop beide posities overeenstemmen. Tot zover enkele schetslijnen die het vigerende wereldbeeld – en de plaats van de duivel en demonen daarin – verhelderen van de traditie waarin de reformatorische jongeren gevormd zijn.

Wie is de duivel dan tot slot? De gereformeerde traditie belijdt op grond van de Schrift dat hij degene is die verleidt tot zonde. Hij is de tegenstander van het rijk van God. In zijn voetspoor volgt de dood. Zijn intenties zijn de hele wereld in de duisternis te houden. Maar door Christus’ overwinning is hij met zijn onderdanen (demonen) wat betreft de Gemeente van Christus slechts dienstbaar om christenen te louteren.¹⁴⁴ Het empirisch onderzoek onder de jongeren zal uitwijzen of ze *daadwerkelijk* geloven in de werkelijkheid van de duivel en demonen en hoe ze die omschrijven. Net als in het vorige hoofdstuk, wil ik hier afsluiten met een vergelijkingspunt dat in paragraaf 8.4 zal worden ingebracht. Dit vergelijkingspunt omvat de essentie van het antwoord op deelvraag 4:

---

¹⁴⁰ Afgeleid uit Vreugdenhil, *Psalm 91*, 519.

¹⁴¹ Van den Brink en van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 306.

¹⁴² Deze gedachte werd opgeroepen bij het lezen van H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek III* (2^e druk) (Kampen: J.H. Kok, 1910), 197.

¹⁴³ Vgl. Ouweneel, *Het domein van de Slang*, 109-116.

¹⁴⁴ Ontleend aan A. van de Beek, *Waarom? Over lijden, schuld en God* (Nijkerk: G.F. Callenbach, 1984), 185.

§ 4.1-4.4: De traditie die het wereldbeeld van de reformatorische jongeren heeft gevormd, belijdt dat de duivel en demonen bestaan (Vreugdenhil) op een duistere en parasitaire wijze (Van den Brink en Van der Kooi) als tegenstander van God en Zijn Kerk (NGB 12).

Tot slot sluit ik deze bespreking van enkele demonologische contouren graag af met een citaat van Van de Beek:¹⁴⁵

We hebben een periode achter ons, dat we metafysisch denken buitengesloten hebben. We hebben moeite met reële persoonlijke machten buiten ons bestaan. Maar wie moeite heeft met het reële bestaan van de duivel, bedenke, dat dezelfde worm, die knaagt aan het geloof aan de duivel, ook knaagt aan het geloof in het bestaan van een persoonlijke God (...) Wie niet geloof in een Wil, die boven deze wereld uitgaat, leeft zonder gegronde hoop. Wie echter gelooft in de wil van de persoon van God en God-language niet als een vervangbaar mythologisch spreken afdoet, heeft thans geen rationele argumenten om de satan als persoon af te wijzen.”¹⁴⁶

---

¹⁴⁵ Zie voor een schitterende weergave van de route van ontmythologiseren of het alternatief daarop Van de Beek, *Waarom?*, 185-194. Het is duidelijk dat Vreugdenhil zich heeft laten beïnvloeden door Van de Beek.

¹⁴⁶ Van de Beek, *Waarom?*, 190-191.

5. Methodologie empirisch onderzoek

In dit hoofdstuk verantwoord ik de onderzoeksstrategie van het empirisch onderdeel van mijn onderzoek dat deelvraag 5 wil beantwoorden. Allereerst beschrijf ik mijn visie op de werkelijkheid en kennis. Vervolgens licht ik de drie stappen toe die ik neem in mijn onderzoek op grond van Beuving en De Vries. Daarna ga ik in op de concrete onderzoeksstrategie: online enquêtes, duo-interviews & film-elicitering. Tot slot wordt de onderzoeksethiek verantwoord. Zie bijlage 5 voor de beschrijving van het onderzoeksproces.

5.1 Epistemologische benadering

5.1.1 Visie op de werkelijkheid en kennis

In lijn met Swinton en Mowat is het *kritisch realisme* de epistemologische positie die ik als uitgangspunt neem voor mijn onderzoek. De voornaamste reden voor dit uitgangspunt is theologisch: God is er. Verder geloof ik als christen dat God Zich heeft geopenbaard. Daarom staat het voor mij vast dat de werkelijkheid er is, onafhankelijk van mijn kennis ervan én dat deze werkelijkheid kenbaar en toegankelijk is. De zoektocht naar waarheid is mogelijk.¹⁴⁷

Het *kritisch realisme* erkent dat de werkelijkheid via onze constructies interpretatief gekend wordt. De onderzoeker is actief betrokken in het onderzoek en ‘co-creator’. Er is geen waardevrije en objectieve waarheid. Maar dat is ook niet het doel van mijn onderzoek. Ik zoek naar *betekenis* en *dieper begrip* van een praktijk. Ik wil dus niet de wereld *verklaren*, maar ik wil middels kwalitatief onderzoek de geleefde realiteit *beschrijven*. Ik ben dus niet op zoek gegaan naar nomothetische kennis (natuurwetenschappelijke criteria), maar *idiografische* kennis. Voor mijn onderzoek betekent dit dat de narratieve data, ervaringen en emoties van reformatorische jongeren ook valide kennisbronnen zijn.¹⁴⁸ Kortom, er is geen directe toegang tot de werkelijkheid, maar via interactie met de werkelijkheid door empirisch onderzoek is een adequate beschrijving ervan mogelijk.

5.1.2 Theologie en andere wetenschappen

Kort een opmerking over de verhouding tussen theologie en andere wetenschappen. Met Swinton en Mowat wil ik deze relatie verduidelijken met de chalcidonische duiding van de verhouding tussen Christus’ twee naturen. Swinton en Mowat werken dit uit in hun gereviseerde (ontleend aan Deborah van Deusen) ‘*mutual critical correlation model*’. In dit model is de verhouding tussen theologie en andere wetenschappen als volgt. Er is: onlosmakelijke differentiatie, een onafscheidelijke eenheid, onverwoestbare orde en theologie heeft logische prioriteit. Het laatste impliceert volgens Swinton en Mowat het volgende: “Qualitative research is thus seen to have a relative independence of theology and also an ultimate dependence on it.”¹⁴⁹

5.2 Kwalitatief onderzoek: beschrijven, interpreteren en uitleggen

Het woord viel al in het voorgaande: kwalitatief onderzoek. Dit type onderzoek is nodig om mijn onderzoeksvraag te beantwoorden. Ik vraag immers naar ‘betekenis’.¹⁵⁰ Middels kwalitatief onderzoek kan ik de sociale wereld van de jongeren onderzoeken en proberen te begrijpen.¹⁵¹

Drie stappen zijn nodig in dit soort onderzoek volgens Beuving en De Vries: (1) beschrijven, (2) begrijpen/ interpreteren en (3) uitleggen. Beschrijven impliceerde voor mijn onderzoek luisteren naar wat de reformatorische jongeren vertellen over welke betekenis het kijken van bovennatuurlijke horrorfilms heeft voor hun als gelovige. De uitwerking van deze stap is te vinden in hoofdstuk 6. De

¹⁴⁷ Vgl. J. Swinton en H. Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, 2e ed. (Londen: SCM Press, 2016), 10, 24 en 35.

¹⁴⁸ Swinton en Mowat, *Practical Theology*, 33-41.

¹⁴⁹ Swinton en Mowat, *Practical Theology*, (80-)83.

¹⁵⁰ Vgl. J. Beuving en Geert de Vries, *Doing Qualitative Research, The craft of Naturalistic Inquiry* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015), 27. Idem: Swinton en Mowat, *Practical Theology*, 43.

¹⁵¹ Swinton en Mowat, *Practical Theology*, 28.

tweede stap (*emic* niveau) interpreteert deze waarnemingen en probeert te begrijpen wat het betekent voor de jongeren. Hoofdstuk 7 maakt deze interpretatieslag. De laatste stap (*etic* niveau) poogt in alle bescheidenheid de betekenis uit te leggen.¹⁵² In hoofdstuk 8 worden daarom de onderzoeksuitkomsten en interpretatie daarvan (hstk. 6-7) in gesprek gebracht met hoofdstuk 3 en 4. En in het verlengde hiervan wordt in paragraaf 9.1 de vraag naar de betekenis van het kijken naar horrorfilms voor het geloof van reformatorische jongeren beantwoord.

Vanzelf verlopen deze drie stappen in de praktijk niet lineair. Er is wel een beoogde orde in de drie stappen, maar in de praktijk was er sprake van een heen en weer beweging, zij het met een steeds 'rijker' beginpunt vanwege de opgedane inzichten. Dus gaandeweg het onderzoek onder jongeren kreeg ik meer inzicht en focus. Ook vanwege de dialoog tussen de onderzoeksuitkomsten en het theoretisch kader.¹⁵³

5.3 Onderzoeksmethodes

5.3.1 Methode keuze

Om het antwoord te vinden op de onderzoeksvraag zijn verschillende kwalitatieve onderzoeksmethoden mogelijk. In navolging van de weinige bestaande empirische onderzoeken naar de interactie tussen films en de filmkijker heb ik stapsgewijs de volgende twee methoden gehanteerd: (1) online enquête en (2) duo-interviews met een film-elicitering aan het slot.

De combinatie enquête en interviews is enkele keren beproefd in de praktijk door Axelson.¹⁵⁴ Met uitzondering van de focusgroep is Brant ook zo te werk gegaan.¹⁵⁵ Annette Hill ging op een vergelijkbare manier te werk. Via straatinterviews, telefonische enquêtes, focusgroepen en diepte interviews genereerde zij haar data.¹⁵⁶ Ook Van Hell werkte met enquêtes en interviews.¹⁵⁷

Aanvankelijk had ik ook nog een focusgroep willen doen, en pas daarna enkele interviews. Dit was echter niet mogelijk omdat maar weinig leerlingen interesse hadden om te participeren in dit onderzoek, ondanks dat er €20,- toegezegd werd. Waarschijnlijk had het (ook) te maken met de gevoeligheid van het onderwerp en anoniem willen blijven.

5.3.2 Online enquête

De eerste stap van dit onderzoek was de online enquête onder HAVO 4, VWO 4 en VWO 5 leerlingen. Leerlingen uit de hogere jaarlagen als HAVO 5 en VWO 6 werden niet benaderd voor dit onderzoek, omdat ze vanwege de eindexamens niet zouden kunnen participeren in het vervolgonderzoek. Deze keuze hangt samen met het meervoudige doel van de enquête. Enerzijds wilde ik verkennen welk percentage zestienplussers (bovennatuurlijke) horrorfilms keek en waarom. Verder ook of de horrorkijkende jongeren in het bestaan van de duivel geloofden en een link legden tussen bovennatuurlijke wezens en hun geloofsgoed. Ook wilde ik zo te weten komen welke bovennatuurlijke horrorfilms zoal bekend waren onder de jongeren. Zodoende kon ik als onderzoeker kennisnemen van deze films. Een belangrijke element in het leren begrijpen van de horrorfilmkijker, volgens Winter.¹⁵⁸

---

¹⁵² Beuving en De Vries, *Qualitative Research*, 29-30. Vgl. ook hstk. 2, pg. 60-62 en 180.

¹⁵³ Beuving en De Vries, *Qualitative Research*, 18, 83 en 157.

¹⁵⁴ Axelson, "Movies and the Enchanted Mind: Emotional Comprehension and Spiritual Meaning Making among Young Adults in Contemporary Sweden," *Young* 25, nr. 2 (februari, 2017) 8-25, DOI:10.1177/1103308816668920.

¹⁵⁵ Jonathan Brant, *Paul Tillich and the Possibility of Revelation through Film: A Theoretical Account Grounded by Empirical Research into the Experience of Filmgoers* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 135-151.

¹⁵⁶ Annette Hill, *Shocking Entertainment: Viewer Response to Violent Movies* (Luton: University of Luton Press, 1997), 6-26.

¹⁵⁷ Van Hell, *Widening the Screen*, 24-25, 88.

¹⁵⁸ Rainer Winter, "Cultural Studies," in *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis*, ed. Uwe Flick (Los Angeles etc.: SAGE Publications Ltd., 2014), 258.

Anderzijds beoogde ik met de enquête onder de HAVO en VWO klassen de ‘bovennatuurlijke horrorfilmkijkers’ te vinden, om ze aan het slot van de enquête te vragen of ze vrijwillig wilden participeren in vervolgonderzoek. Zo gingen Axelson en Brant ook te werk. Zij gebruikten de enquête als hulpmiddel voor het selecteren van respondenten voor individuele interviews.¹⁵⁹

De vragen van de online enquête zijn in bijlage 1 ingevoegd. Ik heb mezelf voor het formuleren van de enquêtevragen enerzijds laten informeren door Van Hell.¹⁶⁰ Anderzijds vloeien ze voort uit de onderzoeksvraag en in het verlengde daarvan, het theoretisch kader.

Tot slot is het een terechte vraag of deze kwantitatieve methode niet strijdt met de vorige alinea over kwalitatief onderzoek. Dit hoeft volgens Beuving en De Vries niet zo te zijn. “Quantitative methods ( ) can have their place in a naturalistic research design so long as deploying them does not contradict the ambition of naturalistic inquiry: to study a society as it presents itself to its members in everyday life.”¹⁶¹

5.3.3 Duo-interviews

De tweede onderzoeksmethode was interviewen. In de praktijk waren het door omstandigheden duo-interviews. Er waren maar weinig respondenten (4) en die wilden liever anoniem blijven. Daarom genoot een focusgroep niet de voorkeur en is er gekozen voor duo-interviews. Voordeel is dat die toch enkele karakteristieken van een focusgroep hebben vanwege de gelegenheid tot interactie. Respondenten kunnen bijvoorbeeld voortbouwen op elkaars antwoorden. Of ze kunnen aangeven op welke punten ze verschillen van elkaar bij uiteenlopende ervaringen. Ook stimuleren duo-interviews dat ideeën of inzichten losgemaakt worden bij respondenten die zonder interactie op de achtergrond waren gebleven. Verder hadden de duo-interviews het voordeel dat het samen geïnterviewd worden meer veiligheid bood aan de respondenten.

De interviewvragen zijn ingevoegd in bijlage 2. De vragen zijn enerzijds afgeleid uit de enquête uitkomsten en anderzijds uit het theoretisch kader. De vragen waren dienend in de praktijk, niet leidend. Het interview was semigestructureerd. De reden hiervoor was dat ik van bepaalde ‘topics’ in ieder geval iets wilde bespreken.¹⁶² Tegelijk wilde ik niet te veel structureren, om te vermijden dat ik de jongeren een bepaald ‘cognitief frame’ oplegde en geen ruimte liet voor het onverwachte. Openheid “is a sustained effort to explore the subjective world of a person on her own terms.”¹⁶³

De interviewvragen stelde ik op met het oogmerk zicht te krijgen op wat bovennatuurlijke horrorfilms betekenen voor de reformatorische jongeren. Ook formuleerde ik vragen om een beter begrip te krijgen over hoe ze in het geloof staan.¹⁶⁴ Geloven ze in de duivel? Heeft de omgang met God een plek in hun leven? Vanuit het theoretisch kader bleek namelijk dat er een correlatie was tussen ‘religieuze geletterdheid’ en het leggen van een relatie met bovennatuurlijke wezens die te associëren zijn met hun geloofsgoed. Met het interview zocht ik daar zicht op te krijgen. Verder heb ik ook gevraagd naar hun legitimatie. Juist het duistere wat zo écht lijkt, is vaak een reden in de gezindte om zulke films niet te kijken. Hoe jongeren hiermee omgaan, zegt ook iets over welke betekenis deze films voor ze hebben.

Ter voorbereiding heb ik, zoals Beuving en De Vries adviseren, ervoor gezorgd zoveel mogelijk te weten te komen over het onderwerp om de juiste vragen te kunnen stellen (zie het theoretisch kader).¹⁶⁵ Ook ben ik enkele horrorfilms gaan kijken.

---

¹⁵⁹ Thomas Axelson, “Movies and Meaning: Studying Audience, Fiction Film and Existential Matters,” *Participations* 5, nr. 1 (mei 2008) en Brant, *Paul Tillich and the Possibility of Revelation*, 142-143 en 242.

¹⁶⁰ Van Hell, *Widening the Screen*, 269-282.

¹⁶¹ Beuving en De Vries, *Qualitative Research*, 41.

¹⁶² De ‘topics’ waar Beuving en De Vries, *Qualitative Research*, 106 op zinspelen.

¹⁶³ Beuving en De Vries, *Qualitative Research*, 95, 97 en 106.

¹⁶⁴ Ik heb me laten informeren door de vragen van Van Hell, *Widening the Screen*, 270, voor het in kaart brengen van de religieuze identiteit.

¹⁶⁵ Beuving en De Vries, *Qualitative Research*, 99.

5.3.4 Film-elicatie: *The Conjuring*

De duo-interviews sloot ik af met het kijken van een stukje bovennatuurlijke horrorfilm als film-elicatie. Film-elicatie is namelijk een geschikte methode om kijkersinterpretaties in kaart te brengen (op emotioneel, zintuigelijk vlak) en om te bezien hoe bepaalde esthetiek betekenis genereert.¹⁶⁶ Film-elicatie wordt ook gebruikt om de verschillende waarden, gevoelens en denkwijzen van participanten te vergelijken die de film oproept. Het helpt participanten om hun ervaring onder woorden te brengen en verder na te denken over hun begrip van de filminhoud waardoor rijkere data vrijkomt.¹⁶⁷

Deels was de film-elicatie een verdubbeling van het interview. De elicatie had zodoende ook een controlefunctie ten behoeve van de validiteit van de uitkomsten. Anderzijds kon de film-elicatie aanleiding geven tot verdieping. De vragen rondom de elicatie zijn te vinden aan het slot in bijlage 2.

The Conjuring (2013) koos ik voor de film-elicatie. Naast *Insidious* was dit de meest bekeken horrorfilm volgens de enquête uitkomsten (de series buiten beschouwing gelaten). Ik koos *The Conjuring* omdat de film zich presenteert als een documentaire. De demonologen of paranormale onderzoekers Ed (Patrick Wilson) en Lorraine Warren (Vera Farmiga) geven een college over bezetenheid als opening van de film. In die context komt de volgende zin op het scherm: “based on a true story”.¹⁶⁸ Het verhaal in de film is losjes gebaseerd op een ‘waargebeurd verhaal’ van de Warren familie. De film eindigt met een citaat van Ed Warren “Diabolical forces are formidable. These forces are eternal, and they exist today. The fairy tale is true. The devil exists. God exists. And for us, as people our very destiny hinges upon which one we elect to follow.”¹⁶⁹ Vanwege deze details koos ik de film ook, omdat ze de film qua beleving eerder ‘echt’ maken. Tenminste, voor de geïnterviewden die de film kenden, want tijdens de film-elicatie kon ik dit niet allemaal laten zien. Verder wordt Carolyn Perron (Lili Taylor) in de verhaallijn bezeten door een demon. Aan het slot vindt een exorcisme plaats. Dat maakte de film ook gepast, omdat bij zulke scenes een associatie met Bijbelinhoud mogelijk is.

5.4 Validiteit en betrouwbaarheid

Een bruikbare manier om validiteit te garanderen bij kwalitatief onderzoek is het gebruik van trianguleren. Nu kan dat in mijn onderzoek niet direct. Toch, er is sprake van overlap tussen de datasets waardoor de validiteit toeneemt, door de corrigerende werking van de verschillende uitkomsten op elkaar. Ik vraag namelijk in de enquête én interviews naar de relatie tussen bovennatuurlijke wezens in films en het geloofsgoed/de Bijbel. Hetzelfde geldt voor de film-elicatie.¹⁷⁰

Om de betrouwbaarheid van de onderzoeksresultaten te verhogen is er een vorm van *member-checking* uitgevoerd.¹⁷¹ De interviewuitkomsten zijn teruggekoppeld naar de participanten. Verder heb ik een logboek bijgehouden t.b.v. reflexiviteit. Omdat waarnemingen altijd ingebed zijn in de sociale relaties en ik mezelf daarin meng met mijn eigen vooronderstellingen is deze reflexiviteit

---

¹⁶⁶ Peter Merrington, et al., “Using mixed-methods, a data model and a computational ontology in film audience research,” *Cultural Trends* 28, nr. 2-3 (juni 2019), 124.

¹⁶⁷ Bing Yu Li en Rainbow Tin Hung Ho, “Unveiling the Unspeakable: Integrating Video Elicitation Focus Group Interviews and Participatory Video in an Action Research Project on Dementia Care Development,” *International Journal of Qualitative Methods* 18, nr. 2 (februari 2019): 3.

¹⁶⁸ “The Conjuring FAQ,” *IMDb*. Geraadpleegd op 21 juni 2021. Beschikbaar op: https://www.imdb.com/title/tt1457767/faq?ref_=tt_faq_1#fq0040586.

¹⁶⁹ “The Conjuring – Patrick Wilson: Ed Warren Quotes,” *IMDb*. Geraadpleegd op 21 juni 2021. Beschikbaar op: <https://www.imdb.com/title/tt1457767/characters/nm0933940>.

¹⁷⁰ Swinton en Mowat, *Practical Theology*, 65-66.

¹⁷¹ Beuving en De Vries, *Qualitative Research*, 43-44.

noodzakelijk. Het logboek maakt het reflexieve proces transparant om zoveel mogelijk objectiviteit te waarborgen.¹⁷² De notities uit mijn logboek zijn verwerkt in hoofdstuk 9.2.

5.5 Ethiek

5.5.1 Gedragscode

Voor dit onderzoek heb ik mijzelf gehouden aan de richtlijn van de *Nederlandse gedragscode wetenschappelijke integriteit* (2018). Met name de principes, eerlijkheid, zorgvuldigheid, transparantie, onafhankelijkheid en verantwoordelijkheid. Concreet betekent dit accuraat rapporteren, precisie in uitvoering en verslaglegging van de onderzoeksmethoden en zuiverheid betrachten in mijn overwegingen, aangezien ik deel uitmaak van de reformatorische kringen.¹⁷³

5.5.2 Minderjarige jongeren – *Informed consent*

De jongeren die ik heb benaderd voor de interviews zijn minderjarig volgens de Nederlandse wet. Het *Nationaal Ethiek Overleg Sociale en Gedragswetenschappen* stelt het volgende voor zestienplussers: “From 16 years of aged, consent is only obtained from the participant. For some types of research it may nevertheless be good practice to inform the parents or legal representatives.”¹⁷⁴ Vanwege de gevoeligheid rondom horrorfilmkijken is gekozen voor de volgende oplossing. Alle ouders van de leerlingen uit HAVO 4 en VWO 4 en 5 zijn via een brief die per email verstuurd is vanuit het *Calvin College* geïnformeerd over het onderzoek, beide over de enquête en het interview. Zie bijlage 3 voor de brief. In deze brief werd er passief om toestemming gevraagd. Dat betekent, bij bezwaar moesten ze contact opnemen met de contactpersoon, een leraar van school. Verder hebben de zestienjarigen voorafgaand aan het interview een *informed consent* ondertekend.¹⁷⁵

Wat betreft het *informed consent*: Bij de inleiding van de enquête heb ik de respondenten gevraagd om toestemming. Hetzelfde geldt voor de interviews. Het consent dat ik gebruikte voor de interviews is te vinden in bijlage 4. Hiermee stemden de respondenten in vrijwillig te participeren in het onderzoek en dat de gegevens die zij verstrekten gebruikt mogen worden voor dit onderzoek.

---

¹⁷² Beuving en De Vries, *Qualitative Research*, 18, 78-79.

¹⁷³ *Nederlandse gedragscode wetenschappelijke integriteit* (2018), 13.

¹⁷⁴ Nationaal Ethiek Overleg Sociale en Gedragswetenschappen, *Code of ethics for research in the social and behavioural sciences involving human participants* (mei, 2018), 7. Beschikbaar op: <https://www.nethics.nl/Gedragscode-Ethical-Code/>

¹⁷⁵ Deze aanpak stemt overeen met de *Procedure voor ethische toetsing van studentenonderzoek*, afdeling Communicatiewetenschap Universiteit van Amsterdam (2014), 3.

6. Uitkomsten van het empirisch onderzoek

In dit hoofdstuk beschrijf ik de uitkomsten van het empirisch onderzoek, de eerste stap van het kwalitatief onderzoek: beschrijven. Eerst worden de enquête uitkomsten beschreven (6.1). Vervolgens een *selectie* van de uitkomsten van de duo-interviews met vier respondenten (6.2 en 6.3). De volledige uitwerking van de interviews is opgenomen in bijlage 6. In het volgende hoofdstuk maak ik de interpretatieslag, op basis van de observaties die ik heb gedaan rondom de hieronder beschreven uitkomsten.

6.1 Enquête

6.1.1 Algemeen

In april is de enquête ingevuld. Per email werden ca. 360 leerlingen benaderd uit de HAVO 4 en VWO 4 en 5 klassen. 240 leerlingen vulden de enquête in. De gemiddelde leeftijd van de respondenten was 16 jaar. Van de 240 respondenten was 44% man (106) en 56% vrouw (134).

De volgende tabel illustreert de kerkelijke achtergrond van de respondenten:

Kerkverband	Percentage
Gereformeerde Gemeenten	59%
Protestantse Kerk in Nederland	12%
Gereformeerde Gemeenten in Nederland	10%
Oud Gereformeerde Gemeenten	5%
Hersteld Hervormde Kerk	5%
Christelijk Gereformeerde Kerk	5%
Andere kerken	4%

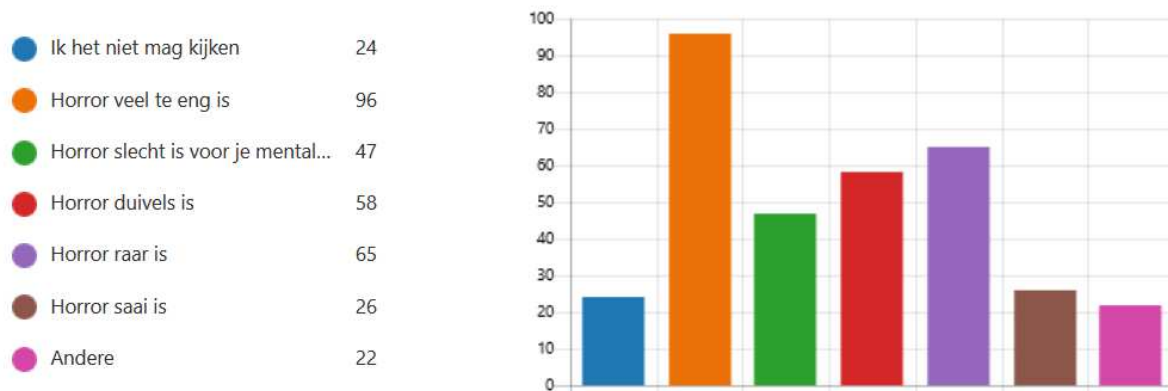
Van de 240 respondenten kijken de volgende film:

Regelmaat	Percentage
Iedere dag	32%
Gemiddeld één keer per week	20%
Af en toe	32%
Nooit	16%

De 38 respondenten die nooit film keken waren direct klaar met de enquête. 202 respondenten vulden hem verder in.

6.1.2 Horrorfilmkijken – waarom niet?

Van de 202 respondenten die wél film kijken, kijken 173 respondenten (86%) *geén* horrorfilms. Op de vraag waarom ze geen horrorkijken werd als voornaamste reden genoemd dat ze het ‘veel te eng’ vinden. De grafiek hieronder geeft een indicatie van veel voorkomende redenen.¹⁷⁶ Om de grafiek goed te lezen moet in ogenschouw genomen worden dat verschillende respondenten meer dan één

¹⁷⁶ De groene legenda helemaal uitgeschreven: ‘Horror slecht is voor je mentale gezondheid’.

antwoord hebben aangevinkt. Opvallend is dat de keuze om het genre *niet* te kijken niet zozeer een verbod op deze films is. Verder blijkt dat er verschillende respondenten zijn die het genre vermijden omdat ze het 'duivels' vinden. Voor 34% was dat onder andere (men vinkte soms meerdere redenen aan) een reden om het niet te kijken. Voor deze jongeren heeft het niet kijken van horrorfilms blijkbaar (ook) te maken met de duistere of duivelse filminhoud. Uiteraard is het de vraag in hoeverre jongeren dit genre kwalificeren op basis van ervaring, of dat ze het 'duivelse' veronderstellen. Net zoals het de vraag is of bij het waarderen van horror als 'raar', het geloof van deze respondenten een rol speelt.

In de ruimte die er was om naast de vinkjes een eigen antwoord in te vullen kwamen verschillende reacties naar voren. Ze varieerden van: "Ik wil niet voor m'n plezier mezelf helemaal de dinges schrikken" en: "Omdat het onrealistisch is" tot: "Het slaat nergens op, zit niet een verhaal achter ofzo".

Een opvallende reactie gaf een respondent die het volgende invulde, naast het aanvinken dat 'horror duivels is': "Tegen Gods Woord". Blijkbaar was voor deze respondent de Bijbel de norm om te beoordelen of het legitiem is om een horrorfilm te kijken. Een respondent die onder meer aanvinkte dat 'horror duivels is' en die het genre niet mag kijken, voegde hieraan toe: "Ik vind horror niet horen bij het christen-zijn. Uit principe wil ik het niet." Iemand anders zei: "O.a. omdat het duivels is, maar ook omdat ik niet snap waarom je jezelf expres bang maakt."

Tot slot deelde een leerling (ik noem hem in het vervolg L) nog een persoonlijke anekdote in de enquête na het aanvinken dat 'horror duivels is' en 'slecht voor je mentale gezondheid'. "Ik merkte dat ik tijdens mijn gebed gewoon bang werd voor duivelse dingen als demonen, ik keek in die periode wel eens horror, toen ik daarmee stopte werd mijn stille tijd veel rustiger." In deze anekdote legt L niet alleen een link tussen horrorfilms en "duivelse dingen als demonen", maar ook een link tussen de ervaring van angst in het gebed en die duivelse dingen. Het is duidelijk dat de duivel werkelijkheid is voor deze respondent.

6.1.3 Bovennatuurlijke horrorfilms kijken – waarom wel?

Op de vraag: 'Kijk je ook horrorfilms waar de duivel of demonen, contact met geesten, bezetenheid en dat soort dingen in voor komen?' antwoordden 10 van de 29 horrorkijkende respondenten met 'nee'. Hoe dit te beoordelen is lastig. Er zijn blijkbaar horrorfilmkijkers die structureel horrorfilms kijken waarin de bovennatuurlijke dimensie *niet* voor komt. Ze kijken dus uitsluitend naar monster-, zombie- of andere horror sub-genres. Echter, het kan ook zijn dat ze *wel* bovennatuurlijke horrorfilms kijken waarin bovennatuurlijke boze machten voorkomen, maar dat ze die niet herkennen of die niet relateren aan de bovennatuurlijke dimensie in de vraag. Speelde bij het ontkennend antwoorden een lage demonologische geletterdheid een rol? In ieder geval zijn er met zekerheid 19 respondenten wél aan te merken als bovennatuurlijke horrorfilmkijkers.

De 19 respondenten die de enquête verder tot het einde invulden kenden de bovennatuurlijke horrorfilms waar ik naar vroeg. Niet iedereen kende iedere film (zie bijlage 1 voor het overzicht), maar geen enkele film was onbekend. *Insidious* en *The Conjuring* waren de bekendste films en *Stranger Things*, *The Witcher* en *Lucifer* de bekendste series.

De meest aangevinkte reden *waarom* bovennatuurlijke horrorfilms aanspreken is 'Zulke films zijn lekker onvoorspelbaar' (10 keer aangevinkt). Dat waarderen de 19 respondenten vooral. De andere twee redenen zijn 'Behoorlijk eng is gaaf!' en 'Zie ik ook eens wat van de onzichtbare werkelijkheid' (allebei zeven keer aangevinkt). De minst genoemde reden is 'omdat vrienden het kijken' (drie keer).

In de ruimte die er was om een eigen antwoord in te vullen op de waaromvraag (naast het aanvinken) zei een respondent: "Entertainment". Een ander: "Ze zitten goed in elkaar, vaak een goede boodschap". R2 die ik heb geïnterviewd vulde hier in: "Het gaat mij niet om het feit dat het 'eng' is. Ik vind *character development* heel belangrijk ( ). Het is interessant om te zien hoe bepaalde personen reageren in crisissituaties. Mensen zijn heel complexe wezens en horror laat zien waar wij toe in staat zijn. Het is verhelderend."

Het is duidelijk dat het onvoorspelbare aanspreekt, een kwaliteit die overigens de meeste horrorfilms gemeenschappelijk hebben. Dit sluit aan bij het entertainmentmotief. Waarin het subgenre bovennatuurlijke horrors zich weet te onderscheiden is de tweede (en derde) meest voorkomende reden: iets laten zien van de onzichtbare werkelijkheid.

6.1.4 Bovennatuurlijke horror en geloof in het bestaan van de duivel

Op de vraag of duistere machten zoals de duivel écht bestaan, antwoordden de overgebleven 19 respondenten zoals geïllustreerd in de grafiek:

Ja	10
Ik denk van wel	3
Weet ik niet	2
Nee	4

Ruim de helft van de respondenten antwoordde 'Ja'. Samen met degenen die 'denken' dat de duivel bestaat, gelooft dus twee derde dat machten als de duivel écht bestaan. Toch antwoord een klein deel van de respondenten 'Nee'. Achteraf gezien zat daar R4 bij, die zich recent atheïst noemt. Verder zijn het ook deze 'ontkenners' die bij de volgende vraag (zie hieronder) geen link zien tussen bovennatuurlijke wezens in horrorfilms en de Bijbel, op één na. De volgende correlatie is daarom gerechtvaardigd: wanneer jongeren niet geloven in het bestaan van de duivel, ze waarschijnlijk ook geen link zien met de Bijbelinhoud.

Op de vraag 'Zijn deze verfilmde duistere machten hetzelfde als waar in de Bijbel over gesproken wordt?' werd het volgende geantwoord:

Ja	0
Deels, ik zie wel een link	9
Weet ik niet	5
Nee	5

Het voornoemde verband is (deels) ook van toepassing op degenen die wél geloven in het bestaan van de duivel. Van de tien die geloven in het bestaan van de duivel, blijken er zeven te antwoorden met 'Deels, ik zie wel een link'. Gelooft men in het bestaan van de duivel, dan zal men eerder een link zien met de Bijbelse inhoud over duistere machten. Voor de drie die 'denken' dat de duivel bestaat, geldt dit niet. Twee respondenten 'weten het niet' en één respondent ziet 'wel een link'.

Duidelijk is dat er geen enkele respondent zondermeer een link legt tussen de Bijbel en duistere machten in films. Ongeveer de helft van de bovennatuurlijke horrorfilmkijkers zien 'deels een link met de Bijbel'. Vijf respondenten wijzen een relatie van de hand. En dat is in lijn met de voornoemde correlatie ook te verwachten, want juist vier van deze jongeren geloven niet in het bestaan van de duivel of twifelen daaraan.

6.2 Interviews

In deze paragraaf is een selectie van de interviewuitkomsten verwerkt. Voor de volledige beschrijving van de interviews, zie bijlage 6. Respondent 1 en 2 hadden samen een duo-interview, evenals respondent 3 en 4. Hun namen zijn geanonimiseerd naar R1, R2, etc. Wanneer er haakjes staan ( ) dan is er een stukje weggelaten. (..) betekent een stilte.

6.2.1 Vier respondenten

Alle vier de respondenten waren 16 jaar en woonachtig op Zuid-Beveland en Walcheren.

Respondent	Geslacht	Kerk
R1	Man	Gereformeerde Gemeenten
R2	Vrouw	Gereformeerde Gemeenten
R3	Vrouw	Gereformeerde Gemeenten
R4	Vrouw	Gereformeerde Gem. in Nederland

6.2.2 God en geloof

Drie respondenten noemen zichzelf christelijk. R4 noemt zichzelf sinds kort atheïst. Ze gaat niet meer naar de kerk.

R1 ziet God als iemand met veel macht. Hij is de Schepper van hemel en aarde Die alles bestuurt. Vanwege de familierelaties waarin de kerk en het geloof vervlochten zijn, zou hij God niet kunnen missen. R1 is elke dag met het geloof bezig. Het beïnvloedt zijn leven.

In het leven van R2 speelt het geloof niet zo'n grote rol. Ze is "niet echt actief" bezig met het zoeken naar God. Ze ziet God "gewoon als iemand die regels geeft en die je moet naleven". Het geloof speelt een rol bij het maken van beslissingen. Ze stelt zich dan de vraag "is dit oké?". De vraag of ze God kan missen, weet ze niet te beantwoorden.

R3 stelt dat het geloof een grote rol speelt in haar leven. Wel vindt ze het steeds moeilijker, omdat er zoveel mensen zijn die het zonder God redden. Ze bidt nog wel altijd, maar vraagt zich soms af: "is er nog wel iets ofzo?". God is voor haar Degene waar ze naartoe gaat als ze het moeilijk heeft. Hij is niet op afstand voor haar.

R4 ging vroeger naar een strenge kerk. Door omstandigheden ging ze nadenken of ze eigenlijk wel geloofde. Ze trok de conclusie van niet. Ze vond ook geen bewijs om te geloven. Na een denkweg te hebben afgelegd, is ze gestopt met christen zijn.

6.2.3 Geloof in het bestaan van de duivel en wat bij hem hoort

Vanuit alles wat niet goed is weet R1: "er is wel iemand bezig die het allemaal verstoort." De duivel staat onder God en is Zijn machtige tegenstander. Hij probeert mensen "bij Christus weg te krijgen". Dit doet hij via de telefoon, maar ook door "soort gezelligheid maken en dan met je gedachtes er niet bij stil staan dat het een zondag is" waardoor je verkeerde dingen gaat doen. Hij herkent de duivel ook achter de IS-beweging. In zijn eigen leven kan hij echter de invloed van de duivel niet aanwijzen. Wat betreft zijn denken of opvatting over de duivel, wijst hij net als R2 op de kerkelijke- en school context.

R2 zei: "Ik vind het meer geloofwaardig dat de duivel bestaat, dan dat God bestaat." Waarom weet ze niet. Ze weet minder over de duivel te vertellen dan R1. Hij is tegen God, dat weet ze. Ze weet evenmin de invloed van de duivel concreet te benoemen; ook niet in haar leven.

R3 gelooft "zeker wel dat de duivel bestaat". "Dat heb ik vroeger ook heel veel ervaren. En ja dat denk ik nu nog steeds. En ik, ja dat voel ik soms ook gewoon dat, de duivel je écht uit, uhm, van God probeert weg te trekken." R3 had in de basisschool periode nachtmerries en kreeg 's avond vaak angstaanvallen. "Ik werd soms opeens gewoon heel erg bang ofzo. Ja, ik weet niet anders dan dat de duivel een kwaad iets was." Sinds de middelbare school is dit over. Wanneer er vroeger iets ergs gebeurde, dacht ze: "oh dat is de duivel. "Dus bijvoorbeeld dan zit je in de kerk. Dat die dan bijvoorbeeld een bijtje voorbij laten vliegen, waardoor je afgeleid wordt." Ze weet van alles te vertellen over de duivel. Als vanzelf refereert ze naar de Bijbelverhalen op school. De duivel ziet ze als het tegenovergestelde van God. Het is een gevallen engel, en er vielen er toen meer dus zijn er meerder kwade machten. Ze weet dat de duivel heel "sneaky" kan zijn. In dit verband meent ze dat de duivel je helemaal onder controle kan krijgen: "Niet alleen even afleiding, maar dat die je dan écht helemaal onder controle heeft, soort van."

R4 is aanvankelijk ambivalent over het bestaan van de duivel. "Er zijn mensen die het oproepen enzo en dat er dan ook echt dingen gebeuren? ( ) dat vind ik wel heel interessant. Dus aan de ene

kant heb ik wel een idee dat er, zoiets er wel is. iets met machten of de duivel.” Als ik doorvraag of ze dit ‘iets’ ‘kwaad’ zou noemen antwoord ze: “Nou, ik weet niet of het per se kwaad is. Misschien is het ook wel goed.” Vroeger geloofde R4 vanuit haar opvoeding dat de duivel bestond, maar nooit ervaarde ze iets waardoor ze dacht: “oh, ja, dit is de duivel” zoals R3. Ze weet uit te leggen dat de duivel een geest is die slecht is en mensen aanzet tot verkeerde gedachten en daden. Demonen stonden volgens die opvatting tussen de duivel en mensen in. Maar dit gelooft ze niet meer.

Het valt op dat de duivel voor R3 veel meer realiteit is in vergelijking met R1 en R2. Van de laatste twee wist eigenlijk R1 voornamelijk iets te vertellen over de duivel. Markant is evenwel dat R2 zekerder was van het bestaan van de duivel dan van God. R4 weet het één en ander te herinneren van vroeger, maar gelooft dat niet meer.

6.2.4 Horrorfilmkijken

R1 is geen echte horrorfilmkijker. Hij kijkt het ééns in de drie maanden, vermoed hij. Als R1 horror kijkt gebeurt dit “redelijk vaak” met vrienden. Vooral het onvoorspelbare spreekt R1 aan, maar ook de gezelligheid met de vrienden.

R2 is wel een horrorkijker, alhoewel ze het liefst sciencefiction kijkt. Ze schat dat ze eens in de één à twee weken horrorfilm kijkt. De reden waarom R2 horrorfilms vindt aanspreken “is niet echt zozeer om het feit dat het eng is ofzo. Ik vind het meer (..) gewoon interessant om te zien hoe bepaalde mensen reageren op bepaalde situaties. Ik vind het leuk om dat te analyseren.” Het voorgaande heeft te maken met de *character development* waarover ze schreef in de enquête. R2 vindt het belangrijk dat een horror goed in elkaar zit en realistisch is.

R3 kijkt ongeveer één horrorfilm per week. Meestal alleen. Ze houdt van spanning en onvoorspelbaarheid in films.

Sinds de basisschool periode vindt R4 horrorfilms “fantastisch”. Ze kijkt ongeveer vier horrorfilms per week en meestal zonder vrienden. Spannende films triggeren haar, ze zetten haar aan het denken. Ze waardeert het wanneer films haar uitdagen of dingen vanuit een ander perspectief laten zien.

6.2.5 Bovennatuurlijke horrorfilms en de duivel

In deze paragraaf som ik zo beknopt mogelijk de belangrijkste uitkomsten op.

R1: Vrienden zijn meestal de aanleiding voor R1 om bovennatuurlijke horrorfilms te kijken. De duivel herkent hij wel in horrorfilms, maar hij beseft heel goed dat het slechts een bepaalde weergave is “waar je toch aan het denken wordt gezet van, hoe is dit?”. “Je ziet niet echt de duivel, maar echt wel iets wat in werkelijkheid nooit zou kunnen zeg maar. Waar je dan bij stilstaat van: wow, hoe hebben ze dit voor elkaar gekregen? Hoe is dit gemaakt?” Het valt op dat R1 hier reflecteert op het succes van de realistische filmproductie en niet op de bovennatuurlijke filminhoud.” Wel gebeurt het soms: “dat je denkt van: dit zou best weleens echt kunnen zijn.” Maar deze reflectie heeft niet zozeer te maken met verfilmde boze machten. R1: “het is niet echt een duivel”.

Tegelijkertijd beseft R1 wel dat de voorstelling van de duivel in horrorfilms als “iets waardoor je wordt afgeleid en waardoor je de regels die zijn gegeven soort overtreedt” raakt aan zijn geloofsgoed. “Ze geven een soort verleiding weer, waardoor je het steeds meer gaat doen en dat je er soort in mee wordt gesleept.” Zo legde R1 tijdens het interview het verband tussen wie de duivel is voor hem en hoe je hem tegenkomt in films.

Toch kan het soms wel waar zijn wat hij ziet in een horrorfilms. “Je hebt wel zo’n soort bezeten huis zeg maar. En in principe zou het weleens kunnen. Want je hebt paranormale onderzoekers die met apparatuur in sommige gebieden gaan zoeken en dan soms bijvoorbeeld ontdekkingen doen. Dus er is wel soort van wat aan de hand. ( ) Je zou het wel soort mee kunnen maken.” R1 verwacht ondertussen niet dat dit in zijn leefwereld zou gebeuren. Het blijft allemaal op afstand. Dit stemt overeen met wat hij deed over de duivel. Als hij al een bedreiging is, dan is hij dat op afstand: “Ja,

misschien, aan de ene kant is het wel een bedreiging. Want als christen heeft dat soort; kan dat wel impact hebben op christenen.”

Wanneer R1 gevraagd wordt hoe hij zich de duivel voorstelt, antwoordt hij “Ja, rooie hoorntjes. Maar dat is een (..) soort symbool is dat ja.” Hij weet niet zeker of bovennatuurlijke horrorfilms hebben bijgedragen aan zijn beeldvorming op de duivel en boze machten.

R2: “Ik vind het soms ook wel fijn om te weten, het kan altijd erger, weet je wel. Als je zeg maar een slechte dag hebt ofzo, dan kijk je dat, en dan oh: het kán erger.” Dat biedt een bovennatuurlijke horrorfilm R2, naast het *character development* aspect dat in het voorgaande werd genoemd. Als het gaat over vroegere angst voor de trap bij R2, lijkt het dat ze een link legt tussen filminhoud en het échte leven. Echter niet wat het bovennatuurlijke betreft.

De duivel komt in films het helderst naar voren bij bezetenheid of bij een bezeten huis. Maar zegt ze: “Persoonlijk denk ik niet écht dat het in het échte leven echt gebeurt. Dus, ja, ik vind het allemaal een beetje vaag.” Bovennatuurlijke horrorfilms zetten haar niet aan het denken over de duivel. “Over het algemeen denk ik niet dat het echt kan gebeuren zeg maar. Ja, het zou kunnen, maar ik denk niet echt dat het gebeurt, zeg maar.” In lijn met R1 meent ze dat een bezeten huis écht kan. Tegelijkertijd is de ambivalentie voelbaar in het voorgaande citaat. R2 aarzelt. Er is een kleine waarschijnlijkheid, maar die is niet heel reëel volgens haar.

R2 ziet geen directe link tussen de Bijbel en bovennatuurlijke filminhouden. Dit nuanceert de enquête, waar ze had ingevuld dat ze deels een link zag. Ze stemt aan het slot van het interview in met mijn suggestie dat ze de duivel ‘gewoon herkent’, zonder aan het geloof of de Bijbel te denken.

Wanneer ik vraag naar eventuele beeldvorming over boze machten via bovennatuurlijke horrorfilms, antwoordt R2 dat haar beeld van de duivel anders gevormd is. “Uhm wat je ervan ziet op *social media* enzo. Dat is dan toch wel, zeg maar, één of andere vent die hoorntjes heeft en ergens op een troon zit.”

R3: Op de vraag wat bovennatuurlijke horrorfilms R3 te bieden hebben, antwoordt ze het ontsnappen aan de werkelijkheid. Dit nuanceert enigszins de enquête waar ze invulde ‘zie ik ook eens wat van de onzichtbare werkelijkheid’. Maar het laatste is niet onbelangrijk geweest voor haar, zo blijkt uit een persoonlijke anekdote. Ze heeft iets geleerd via een bovennatuurlijke horror over de ervaring van bezetenheid, waardoor ze een vriendin beter ging begrijpen. “Vroeger kende ik ook iemand die was soort van bezeten. Ja, ik snap ook niet helemaal hoe dat zat. Maar diegene was, ja, eigenlijk een soort van bezeten. En uhm, daar was ik altijd heel erg bang voor. En toen heb ik een keer een film gezien met iemand die ook zo was. Maar dat was vanuit het perspectief van diegene. Dus ik heb daar ook verschillend door geleerd. Ja, het is misschien wel anders. Maar daardoor heb ik wel geleerd hoe diegene zich soms voelde. Ik denk van: oh, waarschijnlijk heeft diegene dat dan ook gevoeld.” R3 gelooft dat bezetenheid écht kan, ondanks dat R4 dat relativeert.

R3 neemt niet zomaar aan dat wát je in films ziet precies de werkelijkheid is. Toch ziet ze wel een parallel tussen bezetenheid in bovennatuurlijke horrorfilms, de Bijbel en de ‘echte wereld’: “Maar eigenlijk is dat hier in onze échte wereld soms ook. Dus dat geeft een soort herkenning.”

Op de vraag hoe R3 de duivel herkent in films antwoordt ze dat dit vooral via de angst is. “Want, zeg maar, angst en de duivel is voor mij hetzelfde.” Dus als in bovennatuurlijke horrorfilms mensen bang zijn door krachten uit het niets “dan denk ik van: ja, dat is de duivel”. Tegelijk weet ze haar directe kijkervaring te onderscheiden van de reflectie. “Nja, Ik denk niet, al kijk ik een film, denk ik niet heel de tijd aan God. Of: oh, dat is de duivel.” En even later: “Het is niet dat ik altijd naar de Bijbel ga om te vergelijken. Meestal is het gewoon: oh, ja dat is waarschijnlijk weer zo'n scene en dat is toch nep. ( ) Soms lijkt het gewoon echt. En dan zit je zo in die film! En dan denk ik van ohja!”

R3 legt duidelijk een link met de Bijbel bij het filmkijken. “Ja, want altijd als het gaat over de duivel, dan denk ik gelijk aan de Bijbel. Want, in de Bijbel komt dat ook heel vaak voor. Dus dan denk ik altijd een beetje: dat is dezelfde duivel die bij Jezus in de woestijn stond.” Beelden over boze machten hebben een zekere werkelijkheidswaarde. “Dat sommigen mensen gewoon ook de duivel oproepen en dat die soort dan écht komt. Of gewoon geesten, kwade geesten. Dan gebeurt er echt iets. ( ) Dus dat kan, op een zekere manier kan het wel.” Tegelijk gelooft ze niet dat alles écht is wat ze ziet. “Omdat ik weet dat het een film is en dan weet ik niet of je alles echt moet geloven. Maar als

je er echt goed over nadenkt. Dan denk ik van: ja, het kan.” Het ‘kan’ als ze dingen *herkent*: “Maar bij dingen die ik echt wel een beetje herken, heb ik dat wel, ja.”

R3 staat er voor open om de presentatie van de duivel in bovennatuurlijke horrorfilms te overwegen. “Ja op plaatjes zie je wel van die rooie; zo'n rood mannetje met van die hoorntjes. Dus dan denk ik daar altijd aan. Maar ik heb, ja, uhm, in horrorfilms zie je vaak ook bijvoorbeeld.. Ja, dan zijn het soort wezens ofzo, denk ik? En dan denk ik van: oh ja, dat kan ook wel, zoals ze daar eruitzien.”

R4: Het nut van bovennatuurlijke horrorfilms is voor R4: “dan blijft je fantasie in je denken ook op een hoog niveau”. Verder ook herkenning van bepaalde ervaringen. “Als iemand bijvoorbeeld door hetzelfde als wat ik meegemaakt hebt - ja, horror, bovennatuurlijk horror, dat is allemaal nog veel extremer en dieper - maar de kern is soms, uhm, ja herkenbaar.” “Ik heb verschillende ongelukken gehad en er zijn mensen overleden als dat in de film ook gebeurt, is het een soort, uhm, ja wel interessant om te kijken hoe er in die film mee wordt omgegaan.”

Voor R4 waren de vragen over de duivel en bovennatuurlijke horror moeilijk. Deze films hebben weinig werkelijkheidsgehalte. Als mensen bang worden heeft R4 zoiets van “ach, stel je niet aan. Dat is gewoon de mensheid.” Ze probeert zulke scenes eerst te interpreteren vanuit “realistische dingen”. Maar vervolgt ze: “En als er echt iets is wat bovennatuurlijk is, zeg maar, of iets van krachten, dan denk ik van.. Bijvoorbeeld, als er echt een stille ruimte is waar echt niks kan gebeuren zeg maar, van zichzelf. Dan denk ik van: ja, dat gaat niet vanzelf.. Dus dan, uhm, denk je wel van: ja, dan is er iets van krachten die dat, uhm, die dat doen.” Begrijpen doet ze dat dan niet helemaal, maar geloven evenmin. “Maar dan, soms denk ik ook gewoon van: het is een film. Het is gespeeld.”

Soms was de ambivalentie voelbaar die ook doorklonk in haar ontkennen van het geloof in de duivel. “Ja, met zo'n bord ofzo, dat vind ik wel interessant hoe dat kan. Want dat vind ik ook heel leuk om zulke dingen uit te proberen.” Ze vertelt: “heel veel mensen die zeggen van wel” dat er iets gebeurt. Persoonlijk ziet R4 geen link tussen bovennatuurlijke horrorfilms en de Bijbel. Het bovennatuurlijke *kán* geïnspireerd zijn door de Bijbel, “maar dan denk ik van: ja, het is onzin”. Tegelijkertijd snapt ze wel dat R3 de dingen zo bekijkt. “Maar als je het vanuit dat perspectief kijkt, ja, dan denk ik van ja.”

6.3 Film-elicitering

Omdat er weinig tijd overbleef voor de film-elicitering aan het slot van de interviews hebben we een korte scene gekeken uit *The Conjuring* van ca. 5 minuten waarin een exorcisme werd uitgevoerd. De uitvoering was te haastig om te reflecteren op wat we ervaren bij het kijken van deze scene. De volgende reacties deelden de respondenten tijdens het kijken of gedurende de paar minuten bespreking:

Zonder dat er expliciet naar gevraagd werd deelde R1: “Ja, nu ging ik wel terug naar de Bijbel zeg maar. Want in de Bijbel is er ook zo'n verhaal dat er iemand bezeten is? En daar leg ik nu een link mee.” R2 had niets bijzonders op te merken bij wat ze zag. Ze had de film al eens eerder gezien.

R3 zei onder het filmkijken: “Maar ik geloof wel, zeg maar, dat iemand net zo bezeten is. Maar dan. Dat geluid en zo. En die huid aantasting, dat is allemaal, zeg maar, lijkt mij, overdreven.”

R4 vertelde: “Ik kijk altijd hoe die films gemaakt worden enzo”.

7. Bespreking van de uitkomsten

Nu de onderzoeksuitkomsten zijn beschreven met terloops een enkele observatie, worden ze in dit hoofdstuk nader besproken. We begeven ons met deze stap naar de interpretatie van de uitkomsten, de tweede stap bij het doen van kwalitatief onderzoek volgens Beuving en De Vries (5.2).

Gedurende het analyseren en interpreteren van de onderzoeksuitkomsten begonnen gaandeweg verschillende patronen op te vallen. Allereerst viel de worsteling bij sommige respondenten op om de 'echtheid' van het bovennatuurlijke onder woorden te brengen, terwijl ze direct beseften dat films en dus ook het bovennatuurlijke in films niet écht is. Het geloof in de duivel en boze machten en het ervaren van die werkelijkheid bleek van invloed op de beleving van bovennatuurlijk filminhouden als 'echt'. In paragraaf 7.1 bespreek ik dit patroon rondom het begrip 'werkelijkheidswaarde', met inachtneming van de enquête uitkomsten. Als tweede kwam de Bijbel op verschillende manieren ter sprake in de interviews. De relatie tussen het bovennatuurlijke in horrorfilms en de Bijbel bespreek ik daarom in paragraaf 7.2. Het derde patroon wat opviel was dat horrorfilms geen invloed hadden op de geloofsopvattingen van de geïnterviewden. Wat ook opviel was hoe de respondenten zich de duivel voorstelden. In paragraaf 7.3 ga ik hier op in rondom het thema 'beeldvorming'. Het laatste patroon (7.4) dat ik bespreek is de rol van het geloof van de jongeren in de motivatie voor- en legitimatie van het kijken van horrorfilms.

In dit hoofdstuk wordt deelvraag 5 in de vier conclusies gaandeweg beantwoord. Ondertussen komen de contouren van het antwoord op de onderzoeksvraag in beeld.

7.1 Werkelijkheidswaarde van boze machten in bovennatuurlijke horrorfilms

Een film pretendeert écht en 'waar' te zijn. Filminhoud dient zich aan als realiteit. Naarmate een filmkijker instemt met deze pretentie en de gedachte 'het is maar een film' buiten haakjes zet, kan een film 'werkelijkheidswaarde' krijgen. Tenminste, als de realistische inhoud raakvlak heeft/ correspondeert met het échte leven en er herkenning mogelijk is. Uit de onderzoeksuitkomsten blijkt dat horrorfilms op die manier werkelijkheidswaarde hebben voor het geloof van de reformatorische jongeren. In het vervolg onderbouw ik deze observatie.

7.1.1 Enquête

Uit de enquête blijkt dat ruim een derde van de reformatorische jongeren bij het *niet* kijken van horrorfilms laat meewegen dat het 'duivels' is. Zonder te kunnen zeggen wat dit precies betekent voor deze 60 respondenten, zegt dit wel iets over de manier waarop dát deel jongeren kijkt naar horrorfilms. Ze kwalificeren die films zo, vanuit het besef dat de duivel (waarschijnlijk) werkelijkheid is. Anders kan dit geen reden zijn om het daarom niet te kijken. Tot op zekere hoogte moet deze afwijzing samenhangen met de opvatting/ beleving dat iets van de werkelijkheid van de duivel (of wat bij hem hoort) wordt verbeeld in horrorfilms. Empirisch onderzoek kan alleen uitwijzen in hoeverre de verfilmde duivel werkelijkheid is voor dit percentage. Wel kunnen we op basis van de enquête stellen dat het te verwachten is dat de verfilmde duivel in horrorfilms een bepaalde mate *werkelijkheidswaarde* zal hebben voor deze jongeren. Want die – voor hun beleving – duivelse sfeer is juist een reden om het genre te vermijden.

In ieder geval bevestigt de opvallende anekdote van L deze interpretatie. Hij ervaarde minder angst voor "duivelse dingen als demonen" en herwon de rust in zijn stille tijd door het stoppen met horrorfilmkijken. Hieruit blijkt niet alleen dat de duivel werkelijkheid is voor zijn beleving, maar ook dat deze realiteit in films als *werkelijkheid* overkomt, zodat hij naderhand last heeft van angst. Het demonische in de films heeft dus *werkelijkheidswaarde*. En daarom geeft het zichzelf niet meer blootstellen aan zulke filminhouden rust en minder angst in het gebedsleven.

Iets van de werkelijkheidswaarde van verfilmde boze machten klinkt ook door in het motief om wél bovennatuurlijke horrorfilms te kijken. Zeven van de negentien respondenten vinkten het volgende antwoord aan: 'Zie ik ook eens wat van de onzichtbare werkelijkheid'. Blijkbaar kan er iets échts verbeeld worden van de onzichtbare werkelijkheid in bovennatuurlijke horrorfilms. Zeker is dat voor de zeven respondenten die geloven in het bestaan van de duivel en óók 'deels een link zien'

tussen duistere machten in horrorfilms en de Bijbel, de verfilmde boze machten een mate van werkelijkheidswaarde hebben voor hun beleving.

7.1.2 Interviews

Natuurlijk zegt de enquête niet zoveel over hoe de filmbeleving samenhangt met de geloofsbeleving van jongeren en in welke mate en bij welke films de verfilmde duistere machten werkelijkheidswaarde hebben. Daarvoor moeten we luisteren naar de vier geïnterviewden. Belangrijk is in dit verband óf de geïnterviewden geloven in het bestaan van de duivel. R4 zei niet voor niets tegen R3 “als je het vanuit dat perspectief kijkt, ja, dan denk ik van ja.” Met andere woorden: als je gelooft in de duivel, is het niet vreemd dat je vanuit dat perspectief kijkt naar het bovennatuurlijke in bovennatuurlijke horrors (en bijgevolg filminhouden werkelijkheidswaarde kunnen krijgen).

Zelf meent R4 dat “het onzin is” wat ze ziet van het bovennatuurlijke in horrorfilms. Voor haar heeft het weinig werkelijkheidswaarde. Toch had ze ook aarzelingen. Mensen kunnen namelijk de duivel oproepen, zei ze aan het begin van het interview. “Dus aan de ene kant heb ik wel een idee dat er zoiets er wel is. Iets met machten of de duivel.” Verder staat R4 er voor open om een ouijabord uit te proberen, zoals in sommige horrorfilms¹⁷⁷ verfilmd wordt: “Ja, met zo'n bord ofzo, dat vind ik wel interessant hoe dat kan.” Dus ook voor R4 zijn bovennatuurlijke aspecten uit bovennatuurlijke horrorfilms niet helemaal onzin. Iets als het oproepen van boze machten via een ouijabord heeft de suggestie van ‘misschien écht te zijn’ (werkelijkheidswaarde), waardoor ze overweegt het uit te proberen. In ieder geval zou het haar bewijs opleveren, want dat is belangrijk voor haar om dingen voor waar aan te nemen.

De andere drie respondenten beleden onomwonden te geloven in het bestaan van de duivel, alhoewel het tweede duo een hogere ‘demonologische geletterdheid’ vertoonde en van het eerste duo vooral R1 stem kon geven aan zijn geloof in de duivel (zie 6.2.4).

Kijken we naar de *werkelijkheidswaarde* van boze machten in bovennatuurlijke horrorfilms, dan zien we dat R3 eruit springt. Een bovennatuurlijke horrorfilm waarin bezetenheid door boze machten verfilmd wordt, kan haar helpen om een vriendin die bezeten is te begrijpen. Wat dus verfilmd is, heeft werkelijkheidswaarde genoeg om het échte leven beter te begrijpen. “Eigenlijk is dat hier in onze echte wereld soms ook. Dus dat geeft een soort herkenning.” Het laatste is belangrijk. Waar R3 verbanden kan leggen tussen wat ze weet uit de Bijbel (zie 7.2) en wat te relateren is aan persoonlijke ervaringen, dáár krijgen de filminhouden die hier raakvlak mee hebben werkelijkheidswaarde. Ondertussen beseft ze dat een film een film blijft. “( ) het is maar een film. Maar soms dan denk ik van ja: (..) het kan gewoon gebeuren, dus, bijvoorbeeld iets normalers.”

Voor R2 en R1 heeft een bezeten huis werkelijkheidswaarde. R1 zei hierover: “Je zou het wel soort mee kunnen maken.” R2 zei eerder: “Persoonlijk denk ik niet écht dat het in het échte leven echt gebeurt.” De aarzeling¹⁷⁸ die hier doorklinkt werd even later bevestigd toen R2 aangaf dat ze “een beetje hetzelfde” dacht als R1 over een bezeten huis. Overigens zag R1 tijdens het interview in dat de verleidende macht van de duivel soms ook zichtbaar is in bovennatuurlijke horrorfilms. Horrorfilms verbeelden op die manier wel de geloofswerkelijkheid.

7.1.3 Conclusie

Het is duidelijk dat wanneer R3 filminhoud herkent en die daarom weet te verbinden aan haar eigen ervaringen, horrorfilms een hoge(re) mate van werkelijkheidswaarde krijgen voor haar beleving. Vanwege haar vroegere angstaanvallen door de duivel en haar bezeten vriendin gebeurt dit sneller bij R3 dan bij andere geïnterviewden. Het maakt dus verschil wanneer er geloof in de duivel beleden wordt, of wanneer dit geloof gepaard gaat met persoonlijke ervaringen, zoals bij R3. De existentiële ervaringen van R3 gaan dieper dan de eventuele mogelijkheid dat de duivel mij kan verleiden via

---

¹⁷⁷ Denk aan de film *Ouija* (2014) en *Ouija: Original Of Evil* (2016).

¹⁷⁸ Ook: “Ja, het zou kunnen, maar ik denk niet echt dat het gebeurt, zeg maar.”

allerlei gezelligheid, zoals R1 deelde. R3 zei in het interview dat ze soms *voelt* dat de duivel haar ‘van God probeert weg te trekken.’ Daarom hebben verfilmde bovennatuurlijke wezens in horrorfilms, met name rondom bezetenheid, eerder werkelijkheidswaarde voor de beleving van R3. Zo zei ze tijdens de film-elicitering: “Maar ik geloof wel [...] dat iemand net zo bezeten is.”

Deze observatie is belangrijk om mee te nemen naar de conclusie met het oog op de vraag naar de betekenis van het horrorkijken voor het geloof in de duivel. Wanneer het geloof in de duivel gepaard gaat met ervaringskennis – en dus meer is dan een formele waarheid die aangereikt is via de geloofsopvoeding – zoals bij R3, dan heeft dat invloed op de perceptie en interpretatie van het bovennatuurlijke van horrorfilms. Anders gezegd: is de duivel door ervaring *realiteit* in de échte wereld, dan werkt deze geloofsbeleving door in de beleving van het bovennatuurlijke in de filmwereld, wanneer er raakvlak is tussen de geloofde werkelijkheid en verfilmde werkelijkheid. Waar raakvlak is, is herkenning mogelijk en op dát moment kunnen filminhouders meer werkelijkheidswaarde krijgen. Werkelijkheidswaarde die L, omdat hij last van kreeg van “duivelse dingen als demonen”, motiveerde om te stoppen met horrorkijken. We concluderen dat geloof in- en de geloofsbeleving rondom de duivel een belangrijke rol speelt bij de waardering of iets écht is in films en dus werkelijkheidswaarde heeft. Zonder geloof is al het bovennatuurlijke eerder onbetekenend, zoals bij R4.

7.2 Bovennatuurlijke horrorfilms en de Bijbel

De Bijbel is gewoonlijk de theologische bron voor de geloofsinhoud van de reformatische jongeren. Als we vragen naar de betekenis van horrorkijken voor het geloof in de duivel, moeten we ook de relatie die respondenten al dan niet zien tussen de Bijbel en bovennatuurlijke horrorfilms zien. Dat is het onderwerp van deze paragraaf.

7.2.1 Enquête

Bij het beschrijven van de enquête zagen we een correlatie tussen geloof in de duivel en het relateren van een film met de Bijbel (6.1.4). Wanneer respondenten geloofden in het bestaan van de duivel, zagen ze deels wél een link tussen duistere machten in films en wat de Bijbel over deze machten vertelt. Andersom, wanneer het geloof in de duivel afwezig was, zagen respondenten géén link tussen filminhoud over demonische machten en de Bijbel. Zoals geloof leidt tot het onderkennen van een bepaalde relatie, leidt ongeloof tot de ontkenning van dit verband. Voor de eerste zal de Bijbel ook meer betekenis hebben dan voor de laatste. Dat zien we zo dadelijk ook bij R4.

7.2.2 Interviews

Een vergelijkbaar verband zien we terugkomen bij de interviews. R1 gaf aan dat de boze machten in horrorfilms maar een weergave zijn. Een beetje cryptisch zei hij in dit verband: “Ja. Het is soort niet echt direct uhm. Hoe zeg je dat? Iets direct naar de Bijbel toe. Maar in de Bijbel staan natuurlijk wel alle wetten.” Gedurende het interview zag R1 geen duidelijk verband tussen de boze machten in de Bijbel en in bovennatuurlijke horrorfilms. Evenwel legt R1 nadrukkelijker een relatie als het gaat over de *moraal* in films. Hij ziet dat in films de regels uit de Bijbel worden overtreden. Op die manier heeft de Bijbel betekenis bij het filmkijken, als een soort ‘*moreel kompas*’. Wat betreft de gevoeligheid voor regels en het overtreden daarvan, is het opvallend dat wanneer R1 zijn geloof in de duivel onder woorden brengt, hij de duivel juist ziet als iemand die wil dat je de regels overtreedt. Overigens lijkt bij R3 de Bijbel ook te functioneren als moreel kompas. Toen ik naar haar legitimering van horrorfilms vroeg zei ze: “Maar dat komt gewoon door mijn eigen geweten. ( ) Dan denk ik van: ja, dat, hoeft ik ook niet te zien.” Hetzelfde geldt voor de geënquêteerde respondent die horrorfilms tegen ‘Gods Woord’ in vond gaan.

Later in het interview legde R1 wel een relatie tussen zijn geloofsgoed (en daarmee de Bijbel) en bovennatuurlijke horrorfilms op het punt van de verleidende macht van de duivel. Ook tijdens de film-elicitering legde R1 een relatie rondom het fenomeen bezetenheid. “Ja, nu ging ik wel terug naar de Bijbel zeg maar. Want in de Bijbel is er ook zo’n verhaal dat er iemand bezeten is? En daar leg ik nu

een link mee.” Ook R3 legt deze relatie bij het filmkijken: “Altijd als het gaat over de duivel, dan denk ik gelijk aan de Bijbel. Want, in de Bijbel komt dat ook heel vaak voor. Dus dan ik denk altijd een beetje: dat is dezelfde duivel die bij Jezus in de woestijn stond.” Ook tijdens de film-elicitering: “Maar ik geloof wel, zeg maar, dat iemand net zo bezeten is. Maar dan. Dat geluid en zo. En die huid aantasting, dat is allemaal, zeg maar, lijkt mij, overdreven.” Zo legt R3 dus een verband tussen de Bijbelinhoud en bovennatuurlijke filminhoud, terwijl ze onderscheid maakt. Ze erkent dat er geen ‘letterlijke’ één op één correspondentie is.

R4 kan het verband dat R3 legt begrijpen. Ze geeft toe dat het bovennatuurlijke in horrorfilms geïnspireerd kan zijn door de Bijbel. Op die manier kan ze een relatie leggen tussen filminhoud en Bijbelinhoud, maar zelf doet ze dat niet vanwege de betekenisloosheid van de Bijbel. De Bijbel is voor haar geen bewijsbron om dingen voor waar aan te nemen: “dat is te verwaarlozen vind ik”. Bij R2 is dit anders. Ze stemde aan het slot van het interview in met mijn suggestie dat ze de duivel ‘gewoon herkent’, zonder aan het geloof of de Bijbel te denken. Ze ziet geen directe link tussen de Bijbel en bovennatuurlijke filminhoud. Voor R2 is dat ook een reden waarom ze bovennatuurlijke horrors kan kijken als christen.

De vertrouwdheid met de Bijbelinhoud over de duivel, demonen en boze geesten speelt een belangrijke rol. M.a.w.: demonologische geletterdheid. Is die er niet, dan is het leggen van een verband tussen een film en de Bijbel niet voor de hand liggend. Wat R1 hiervoor zei n.a.v. de film-elicitering illustreerde zijn ‘geletterdheid’. Hij sprak in *enkelvoud*: “in de Bijbel is er ook zo’n verhaal dat er iemand bezeten is”, terwijl er meerdere verhalen staan in de Evangelien en Handelingen. Ook bij R2 speelt deze factor een rol. Ze had de minste kennis paraat over de duivel. Verder is het ook niet onbelangrijk dat R2 “niet echt actief” bezig is met haar geloof.

7.2.3 Conclusie

Uit de voorgaande observaties blijkt dat de geïnterviewden bij een lage score op Bijbelkennis minder snel een relatie leggen tussen Bijbelinhoud enerzijds en filminhoud over boze machten anderzijds. Natuurlijk zijn er meer factoren van invloed, zoals het niet geloven dat de duivel bestaat (R4), of dat er totaal geen raakvlak is tussen sommige bovennatuurlijke horrorfilms en de Bijbel. Evenwel is het gerechtvaardigd te concluderen dat er géén relatie wordt gelegd door de reformatorische jongeren tussen een horrorfilm en de Bijbel, wanneer ze demonologisch (niet of) laaggeletterd zijn. Bij het leggen van een relatie moet het geloof in de duivel er zijn én moet dit geloof enigszins gevuld zijn met Bijbelinhoud, zoals bij R3 en deels bij R1.

De relatie met de Bijbel komt ook op een andere manier ook naar voren. Is men op de hoogte van- en/of gevoelig voor de ‘regels’ uit de Bijbel – is de Bijbel het moreel kompas in het geweten – dan is een verband met het geloof op dit punt voor de hand liggend. Maar ook hier geldt de voorwaarde van Bijbelkennis.

Deze paragraaf overziend, kunnen wij het volgende meenemen naar de conclusie over de betekenis van het kijken naar horrorfilms. Wanneer het geloof in de duivel gevuld is met demonologische Bijbelinhoud, hebben horrorfilms (waar herkenning mogelijk is) de jongeren op dat punt meer te zeggen en (in het verlengde van 7.1) meer *zeggingskracht*. Is de geloofsinhoud nauwelijks gevuld met Bijbelinhoud, dan is het leggen van een relatie onwaarschijnlijk omdat de theologische lens voor een theologische lezing van het bovennatuurlijke ontbreekt. Demonologische geletterdheid is dus een belangrijke factor voor de *interactie* tussen het geloof in de duivel en bovennatuurlijke boze machten in horrorfilms.

Nog één opmerking is hier op z’n plaats. De Bijbel en het geloof in de duivel zijn bepalend voor het *wereldbeeld* van de reformatorische jongeren. In het verlengde van de voornoemde conclusies (ook die van 7.1.3) zijn daarom vergelijkbare verbanden te leggen. Een demonologisch-gevuld wereldbeeld of een (deels) geseculariseerd wereldbeeld bij jongeren, zal hun perceptie en filminterpretatie kleuren (3.2) en bijgevolg de gelegenheid voor raakvlak tussen film en geloof beïnvloeden. Cru gezegd, zonder geïnternaliseerd ‘demonologisch-gevuld wereldbeeld’ zal een

jongere een film min of meer ‘seculier’ lezen. In 8.2 komt dit punt opnieuw aan de orde rondom filminterpretatie; verder ook in 8.4.

7.3 Beeldvorming over de duivel

In de conclusie hiervoor vielen de woorden ‘zeggingskracht’ en ‘interactie’. Dit brengt ons bij de vraag of er sprake is van *interactie* tussen bovennatuurlijke horrorfilms en het geloof in de duivel, zoals er interactie wordt verondersteld tussen het geloof en de Bijbel als theologische bron. Hebben horrorfilms invloed op de *voorstelling*¹⁷⁹ van- en *geloofsopvattingen* over de duivel? Anders gezegd: zijn horrorfilms (soms) een (theologische) bron voor het geloof?

7.3.1 Interviews

De *geloofsopvattingen* van R2 over de duivel zijn gevormd in de kerk- en schoolcontext. Echter, haar *voorstelling* van hoe hij eruit ziet is daar niet gevormd. Evenmin is die beïnvloed door horrorfilms volgens haar. Integendeel: “Uhm wat je ervan ziet op *social media* enzo. Dat is dan toch wel, zeg maar, één of andere vent die hoorntjes heeft en ergens op een troon zit.” Bovennatuurlijke horrorfilms zetten R2 niet aan het denken over de duivel.

De geloofsopvattingen van R1 zijn ook gevormd in de kerk- en schoolcontext. Wanneer ik hem vraag hoe hij zich de duivel voorstelt, omdat hij hem niet écht herkent in horrorfilms (het is maar een weergave, zegt hij) antwoord R1: “Ja, rooie hoorntjes. Maar dat is een (..) soort symbool is dat ja.” R1 weet niet zeker of bovennatuurlijke horrorfilms hebben bijgedragen aan zijn beeldvorming op de duivel en boze machten. Wel laten horrorfilms de verleidelijke macht van de duivel zien.

R3 refereert ook naar school en de Bijbelverhalen die haar opvattingen over de duivel hebben gevormd, maar ook het persoonlijk Bijbel lezen. In dit verband zegt ze: “Vroeger had ik echt een heel specifiek beeld gewoon zeg maar. Ik wist precies hoe de duivel eruitzag enzo.” Aanvankelijk zag ze de duivel als “één persoontje, met van die hoorntjes”. Wanneer ik haar even later vraag of bovennatuurlijke horrorfilms invloed hebben gehad op haar beeldvorming over de duivel antwoord ze: “Ja op plaatjes zie je wel van die rooie; zo’n rood mannetje met van die hoorntjes. Dus dan denk ik daar altijd aan. Maar ik heb, ja, uhm, in horrorfilms zie je vaak ook bijvoorbeeld.. Ja, dan zijn het soort wezens ofzo, denk ik? En dan denk ik van: oh ja, dat kan ook wel, zoals ze daar eruitzien.” Hieruit blijkt dat bovennatuurlijke filmhouders R3 alternatieve beelden aanreiken om haar *voorstelling* van de duivel te heroverwegen, naast wat ze al had ‘ingekleurd’ door de plaatjes. Verder deelde R3 dat horrorfilms haar laten zien hoe machtig en “sneaky” de duivel is. Wat dit betreft bevestigen ze de geloofsopvatting die ze omdraagt.

Bij R4 ligt dit anders. Wat nadrukkelijker zegt ze tegen het einde van het interview: “Nou, ik geloof niet in de duivel, dus dat is heel simpel.” De aanleiding achter het lijden en de problemen in de wereld hebben niets met het bovennatuurlijke te maken. “Ik denk gewoon dat dat de mensheid is. Want iedereen heeft negatieve dingen aan zich.”

7.3.2 Conclusie

Uit de interviews blijkt dat bovennatuurlijke horrorfilms niet van invloed zijn geweest op de *geloofsopvattingen* over de duivel en boze machten van de jongeren. Wel kunnen horrorfilms geloofsopvattingen illustreren en bevestigen, zoals de macht of valsheid van de duivel. We kunnen naar de conclusie meenemen dat bovennatuurlijke horrorfilms geen theologische bron zijn voor het geloof in de duivel van de reformatische jongeren.

De *voorstelling* van de duivel is wel beïnvloed door buiten-Bijbelse bronnen bij de geïnterviewden, zoals de *social media* (R2). Alleen R3 heroverweegt haar voorstelling van de duivel bij het kijken naar horrorfilms. Audiovisuele media zijn dus wel een bron om het geloof in de duivel een beeld aan te reiken. Op dat vlak is er sprake van beïnvloeding op de (geloofs)voorstelling. In 8.4 komt dit punt opnieuw aan de orde.

---

¹⁷⁹ In de zin van: denkbeeld, verbeelding, conceptie.

7.4 Motivering en legitimering om horrorfilms (niet) te kijken

Tot slot nog de volgende vragen: Speelt het geloof (in de duivel) een rol bij de legitimering van het kijken naar horrorfilms? Heeft de motivatie om wel of geen horrorfilm te kijken te maken met het geloof in de duivel en boze machten van de jongeren?

7.4.1 Motivering

De laatste vraag is deels beantwoord in 7.1.1 wat de enquête betreft. Zestig respondenten kijken niet naar horrorfilms, omdat ze die 'duivels' vinden. Hier loopt een (stippel)lijntje naar het geloof en het wereldbeeld van de jongeren. Zeker bij L die door zulke films angst kreeg voor "duivelse dingen als demonen" in zijn stille tijd.

Uit de interviews bleek dat de jongeren horrorfilms *primair* keken, omdat ze spannend zijn en je fantasie op peil te houden (R4), entertainen (R3), om te zien dat je dag nog zo slecht niet is, *character development* (R2) en schrikmomenten vanwege de onvoorspelbaarheid (R1). Voor R1 t/m R3 was wat ze in de enquête hadden aangevinkt 'Zie ik ook eens wat van de onzichtbare werkelijkheid' dus *secundair*. Of er een verband is met het geloof van vier andere respondenten die hetzelfde hadden aangevinkt in de enquête is niet te zeggen. De verwachting iets te zien in horrorfilms van de onzichtbare werkelijkheid *kán* te maken hebben met hun wereldbeeld en geloof.

7.4.2 Legitimering

Vierentwintig respondenten vinkten in de enquête aan dat ze *geén* horrorfilms mochten kijken. De geloofsopvoeding was de minst genoemde reden. Toch blijkt uit de interviews dat ouders horrorfilmkijken niet zondermeer goedvinden. De moeder van R1 spreekt hem aan op het kijken van gewelddadige scenes en de vader van R2 ziet zijn dochter liever geen film kijken. De moeder van R3 houdt niet van films. Ook waren er respondenten die vanuit geloofsovertuiging horrorfilms niet wilden kijken zo bleek uit de enquête. Een respondent vond het "Tegen Gods Woord" ingaan. Een ander vond het niet passen bij het christen-zijn. Desondanks blijkt uit de enquête dat het persoonlijk (geloofs)oordeel (Horror is duivels) en gevoel (Horror is veel te eng/ raar) de voornaamste redenen zijn om horrorfilms niet te kijken.

Bij verschillende geïnterviewden speelde het geloof een rol bij de legitimering. "In je achterhoofd speelt toch wel dat het gespeeld is", daarom kan R1 het kijken. Dit speelt bij R2 ook een rol, maar zegt ze, het is wel verkeerd wanneer "je het zeg maar boven het geloof stelt". Zo speelt het geweten van R3 soms ook een rol bij horrors die ze raar vindt. "Maar dat komt gewoon door mijn eigen geweten. ( ) Dan denk ik van: ja, dat, hoef ik ook niet te zien." Als R3 er niet verslaafd aan raakt, is het veilig om horrorfilms te kijken zo blijkt.

7.4.3 Conclusie

Wat betreft de *motivering*: op basis van de uitkomsten blijkt bij het *wel* kijken naar horrorfilms, het geloof minder- of geen rol speelt dan bij het *niet* kijken. R3 die incidenteel een bovennatuurlijke horrorfilm keek om haar bezeten vriendin beter te leren begrijpen is een uitzondering. Overigens is het voor de hand liggend dat bij het *niet* kijken naar horrorfilms het geloof een rol speelt. Om te beoordelen of het wel of niet geoorloofd is, is het voor deze jongeren gebruikelijk om de Bijbel als maatstaf te gebruiken.¹⁸⁰

Wat betreft de *legitimering* kunnen we concluderen dat het geloof van de jongeren op verschillende manieren een rol speelt om *wel* (onder voorbehoud van afgoderij of verslaving) of *geen* horrorfilms te kijken (de respondenten die horror 'duivels' vinden).

---

¹⁸⁰ Vgl. Aline de Bruin en Johannes Visscher, "Vijf jonge refo's in gesprek over films en series kijken," *RD.nl*, 11 februari, 2020. Geraadpleegd op 1 juli 2021. Beschikbaar op: <https://www.rd.nl/artikel/834207-vijf-jonge-refos-in-gesprek-over-films-en-series-kijken>.

8. Discussie

In het voorgaande zijn de empirische onderzoeksuitkomsten beschreven (hstk. 6). Die zijn vervolgens geïnterpreteerd rondom de patronen en thema's die naar voren kwamen (hstk. 7). In dit hoofdstuk worden de observaties en inzichten uit hoofdstuk 7 in gesprek gebracht met het theoretisch kader (hstk. 3 & 4). Dit brengt ons bij de laatste stap van het model van Beuving en De Vries: uitleggen.¹⁸¹ De dialoog tussen de theoretische en empirische inzichten is vergelijkend van aard. De mate van overeenstemming of *resonantie* zal bijdragen aan de bruikbaarheid van dit onderzoek voor eventuele theorievorming.¹⁸²

Ten behoeve van de leesbaarheid en het beperken van herhaling van gegevens uit het theoretische kader zijn uit praktisch oogpunt aan het begin van iedere paragraaf de vergelijkingspunten uit 3.5 ingevoegd. Evenwel is het onvermijdelijk dat er gegevens uit het theoretisch kader aangehaald worden die in de vergelijkingspunten niet opgesomd zijn.

Middels de dialoog nemen we in dit hoofdstuk opnieuw een stap richting de beantwoording van de onderzoeksvraag wat bovennatuurlijke horrorfilms betekenen voor het geloof van reformatorische jongeren in de duivel en boze machten.

8.1 Vergelijking met andere empirische onderzoeken

§ 3.1: De domeinen van religie en media bezetten in toenemende mate dezelfde ruimtes (Hoover). *Traditionalisten* staan een strikte scheiding voor tussen verhalen over het bovennatuurlijke in de media en religieuze overtuigingen (idem: *born-again believers* en *dogmatists*, Hoover). *Geïntrigeerden* leggen eerder een verband tussen bovennatuurlijke filminhouden en hun geloofsgoed (Clark).

De interviews bevestigen deels Hoovers these, zoals samengvat in het vergelijkingspunt. Waar het narratief van de Bijbel in de reformatorische gezindte vóórafgaand aan de alomtegenwoordigheid van de media een belangrijke rol speelde bij *karakterontwikkeling*, daar nemen bij R2 horrorfilms nu deze plaats in. Bij R4 valt dit ook op, juist nu ze het christelijk geloof heeft losgelaten. Ze benut horrorfilms om haar persoonlijke ervaringen rondom persoonlijk lijden te begrijpen, waar 'vroeger' de Bijbel die functie had in haar context. Zo zegt ze "Als iemand bijvoorbeeld door hetzelfde als wat ik meegemaakt hebt – ja, horror, bovennatuurlijk horror, dat is allemaal nog veel extremer en dieper – maar de kern is soms, uhm, ja herkenbaar." Ze gebruikt films om dingen vanuit een ander perspectief te zien. Het verschil met Hoover is dat deze jongeren geen *religieus* gebruik maken van films. Wel vervullen horrorfilms in overeenstemming met Hoovers these een religieuze *functie*.

Verder laten de interviews met R1 en R2 overeenkomsten zien met de *traditionalisten* uit het onderzoek van Clark, wat betreft het scheiden van geloof en (horror)film.¹⁸³ Films hadden geen invloed op hun geloofsovertuigingen (7.3.2). De desinteresse in het bovennatuurlijke van de traditionalisten deelde R2. Het karakteriseert traditionalisten verder dat ze het kijken naar bepaalde programma's legitimeren op grond van het feit dat ze de werkelijkheid toch niet weergeven. Dezelfde manier van legitimeren laten R1 en R2 ook zien (7.4.2). De scheiding tussen 'religie en

---

¹⁸¹ Beuving en De Vries, *Qualitative Research*, 30, 62. Voor Beuving en De Vries betekent deze stap in het kader van hun *grounded theory* aanpak daadwerkelijke theorievorming. Zo ver gaat dit onderzoek niet. Wel reikt mijn onderzoek inzichten aan die kunnen voorsorteren op theorievorming over de rol van het geloof bij filmkijken.

¹⁸² Vgl. i.r.t. theorievorming de bespreking van 'het probleem van generalisatie' door Swinton en Mowat. Alhoewel statistische generalisatie niet kan bij kwalitatief onderzoek, is generalisatie in termen van *resonantie* (en identificatie) met overeenkomende en toch andere situaties mogelijk. Swinton en Mowat, *Practical Theology*, 44-46 en 66.

¹⁸³ Ik vergelijk de interviewresultaten voornamelijk met de christenen uit Clarks onderzoek. Haar onderzoek is niet helemaal bruikbaar als vergelijkingsmateriaal, omdat ze ook onderzoek deed onder Joden en Moslims. Toch gebruik ik haar resultaten, omdat haar onderzoek een van de weinige direct relevante studies is.

moraliteit' en 'de media en immoraliteit of afleiding' is ook kenmerkend voor traditionalisten.¹⁸⁴ Op dit punt zien we overeenkomsten met R1. Bij hem fungeerde de Bijbel als moreel kompas en hij signaleerde het gevaar van afleiding ook. Ook R3 kon last van haar geweten krijgen bij het kijken vanwege de lage moraal in films.

Zoals in 3.1 gezegd zijn *geïntrigeerden* jongeren die hun traditie modaal omarmen, maar er in bepaalde situaties ook afstand van nemen. R4 omarmt de traditie van haar afkomst niet, maar toch vertoonde ze ook eigenschappen van een geïntrigeerde. Zo stond ze er voor open om het bovennatuurlijke te verkennen met een ouijabord. Wat geïntrigeerden typeert is dat ze bovennatuurlijke ervaringen niet helemaal uitsluiten. Deze openheid zagen we in de aarzeling van R4 voor het radicaal uitsluiten bovennatuurlijke ervaringen. Duidelijker was dit zichtbaar bij R3, mede vanwege haar ervaringen met haar bezeten vriendin. R3 is een 'typische geïntrigeerde' op het punt van het leggen van een verband tussen bovennatuurlijke filminhouden en haar geloofsgoed. Wanneer ze bovennatuurlijke filminhoud kon relateren aan haar geloof/ de Bijbel hield ze de boedelscheiding tussen horrorfilm en geloof niet vol. Bovennatuurlijke filminhouden kregen daardoor juist werkelijkheidswaarde (7.1.3).

Op het punt van motivatie (7.4.1) constateerde ik hetzelfde als Clark bij de geïnterviewden. Jongeren kijken niet bewust naar horrorfilms om informatie te zoeken over het bovennatuurlijke. Verder heb ik, evenals Clark, geen ontwikkeling geconstateerd in de geloofsopvattingen van de geïnterviewden die te herleiden zijn tot het kijken naar horrorfilms (7.3.2).

We zien dus, ondanks dat de categorieën van Clark niet naadloos corresponderen met mijn onderzoeksuitkomsten, dat er overeenkomsten zijn. Tegelijkertijd kunnen we hier kritisch over zijn. Natuurlijk lijkt R2 op een *traditionalist* qua categorie, maar wat ligt er onder het gegeven dat ze geen verbanden legt tussen film en geloof en R3 wel? Kijkervaring hebben ze allebei. Kan dit ook niet te maken hebben met het feit dat het geloof in het leven van R2 geen belangrijke rol speelt, of haar minder demonologisch geletterd zijn? In ieder geval blijkt in dit onderzoek – in overeenstemming met Clark – dat er géén eenduidigheid is onder de geïnterviewden wat betreft de interactie tussen geloof en horrorfilm.

8.2 Filminterpretatie

§ 3.2: Een christen interpreteert een film actief door een theologische lens, die (in een bepaalde mate) is bepaald door het Bijbels narratief, de religieuze overtuigingen en het wereldbeeld dat men als achtergrond heeft. Deze lens zal de filmbetekenis en filmbeleving kleuren (Marsh en Lyden).

Op verschillende manieren kwam het bij geïnterviewden naar voren dat ze bij de horrorfilm interpretatie gebruik maakten van hun theologische lens (7.2.3). R3: "Altijd als het gaat over de duivel, dan denk ik gelijk aan de Bijbel". Tijdens de film-elicitering begon R1 te denken aan bezetenheid in de Bijbel (6.3). Bij R2 lijkt haar *interpretative world* en het Bijbels-narratief waar ze bij grootgebracht is geen rol te spelen bij de filminterpretatie. Ze gaf aan dat ze de duivel 'gewoon herkent', zonder aan het geloof of de Bijbel te denken. Goed beschouwt lijken slechts twee respondenten de theoretische inzichten van Marsh duidelijk te bevestigen. Echter, de waarheid is dat bij *alle* respondenten het wereldbeeld van betekenis was (zoals Lyden stelt) bij het 'lezen' van horrorfilms. Dat R2 geen concrete link legde tussen bovennatuurlijke filminhouden en haar geloofsopvattingen betekent niet dat ze geen theologische leeslens gebruikt. Integendeel, het onthult juist dat ze demonologisch laaggeletterd is en ook dat de duivel voor haar beleving vooral op afstand staat. Verder kunnen we bij R3 zien dat het geloof niet alleen de filmbeleving kleurt maar ook de existentiële ervaringskennis een belangrijke factor is.

Net zoals bij het onderzoek van Haines Lyon en Marsh bleek uit de interviews dat het kijken naar horrorfilms betekenis heeft, die de gewoonlijke kijkersintentie (escapisme) overstijgt. Met name, op

---

¹⁸⁴ Vgl. Clark, "Religious Identity, the Media," 800: "the media 'would make me forget a little bit what I was supposed to be doing' because the messages there can be 'spiritually distracting'."

de terreinen van: (1) iets leren, (2) geïnspireerd worden, (3) reflectie op waarden en moraliteit en (4) 'wat als' scenario's doordenken.¹⁸⁵ Films zetten R1 aan het denken over de 'regels' die worden overtreden. Verder inspireren ze ook op sociaal gebied: ze vormen een aanleiding om vrienden te ontmoeten. R2 kijkt juist horrorfilms om 'wat als' scenario's te doordenken. "Ik vind het ( ) gewoon interessant om te zien hoe bepaalde mensen reageren op bepaalde situaties." Ook inspireren ze haar ook in het laten zien dat haar dag nog zo slecht niet is. R3 heeft door het kijken van horrorfilms haar bezeten vriendin leren begrijpen. Op het punt van leren en geïnspireerd worden hebben films bij R4 betekenis. Ze stimuleren haar creativiteit en werken evocatief. Verder helpen ze haar, haar persoonlijke ervaringen te begrijpen.

Kortom, de uitkomsten van dit onderzoek bevestigen de theoretische inzichten uit 3.2. Bij filminterpretatie is de theologische leeslens en het wereldbeeld van invloed. Bij een meer 'geseculariseerd wereldbeeld' is het onwaarschijnlijk dat een reformatische jongere (zoals R2) bovennatuurlijke filminhouden relateert aan zijn of haar geloof (vgl. 7.2.3). Aan de theoretische inzichten zoals samengevat in het vergelijkingspunt wil ik toevoegen dat persoonlijke ervaringen met de duivel (zoals R3) ook een belangrijk rol spelen bij filminterpretatie.

Verder kan tot slot het volgende meegenomen worden bij eventuele theorievorming. Marsh stelt dat religieuze mensen films *kunnen* gebruiken als theologische bron voor hun geloofsopvattingen. Uit de interviews bleek dat horrorfilms geen theologische bron waren voor het geloof in de duivel (7.3.2). Desondanks bleken horrorfilms geloofsopvattingen wel te illustreren en te *bevestigen*. Deze observatie zou Marsh' theoretische inzichten kunnen verrijken.

8.3 De 'Bijbelse' duivel en kijkervaring

- § 3.3: Bovennatuurlijke horrorfilms zijn films die het bovennatuurlijke als onderwerp hebben zoals de duivel, demonen, geesten, bezetenheid en magie. Soms zijn ze geïnspireerd door de Bijbel, of de christelijke traditie. Echter, vaak is er sprake van een syncretistische weergave van het gedachtengoed waardoor filmmakers zich laten inspireren (Malone en Stone).
- § 3.4: Waarom vooral mannelijke jongeren horrorfilms kijken en wat de aantrekkingskracht, waardering en motivatie is, is (behalve vermaak) niet te generaliseren (Tudor). Het lichaam speelt een belangrijke rol bij de kijkervaring van horrorfilms wat betreft de suggestie: 'het zou waar kunnen zijn' (Plate). Kijkervaring of 'horror belezenheid' weet deze suggestie beter te ontmaskeren, dankzij het genieten van meer onderscheidingsvermogen en bewaren van distantie (Winter).

Bij het invullen van de enquête bleek dat niemand een rechtstreekse correspondentie zag tussen duistere machten in horrorfilms en wat de Bijbel over deze machten vertelt. Hetzelfde geldt voor de geïnterviewden. Zo zei R1 dat de duivel in horrorfilms maar een 'weergave' is. Deze observatie is te verklaren vanuit het vergelijkingspunt en bevestigen het ook direct. Filmmakers maken eclectisch gebruik van de Bijbel en de lange interpretatiegeschiedenis over de duivel (en wat bij hem hoort), terwijl ze die ook nog eens creatief verwerken. Vanzelf zijn 'verfilmde duistere machten niet hetzelfde als waar in de Bijbel over gesproken wordt' (enquête vraag 12).

Het gevoel van 'het zou waar kunnen zijn' weet R3 goed onder woorden te brengen. "Meestal is het gewoon: oh, ja dat is waarschijnlijk weer zo'n scene en dat is toch nep. [...] Soms lijkt het gewoon echt. En dan zit je zo in die film! En dan denk ik van ohja!" Wanneer R3 opgenomen wordt in horrorfilms, komen ze écht over op haar. Bij R4 is dit anders. Zij ervaart een horrorfilm slechts als een film, ondanks de suggestie dat het waar zou kunnen zijn. Ze heeft geen last van angst. Zelfs haar eerste kijkervaring (die voor R2 traumatiserend was) was 'fantastisch'. Deze uitkomst staat op gespannen voet met wat Plate en Winter beweren. Hoe dit is te verklaren is complex. Ondertussen bevestigt deze observatie wel Tudors these: waarom bepaalde mensen bepaalde horrorfilms wel of niet waarderen is niet te generaliseren. Overigens stemden de enquête uitkomsten overeen met

---

¹⁸⁵ Deze 4 categorieën en de toepassing ervan zijn gebaseerd op Haines Lyon en Marsh, "Film's Role in Contemporary Meaning-Making," 118-120.

Cherry, die stelde dat de meerderheid van de horrorfilmkijkers mannelijk is. Van de 29 horrorfilmkijkers waren er 20 mannelijk.

In 3.4.2 zeiden we n.a.v. Cantor en Oliver, dat, als er angst leeft voor de duivel, een filminhoud die te associëren is met deze angst naar verwachting een grote angstreactie zal oproepen. Bij de geïnterviewden viel dit niet op. Ze waren niet echt bang voor het bovennatuurlijke. Dit hangt samen met de kijkervaring waar we in het vervolg op in gaan. Echter, L is hier wél een voorbeeld van (en wellicht andere geënquêteerden die horror ‘veel te eng’ en/of ‘duivels’ vonden). De angst voor de duivel werd bij L geactiveerd door horrorfilms waardoor “duivelse dingen als demonen” hem parten gingen spelen in zijn stille tijd.

De onderzoeksuitkomsten stemmen overeen met de uitkomsten van Winters etnografisch onderzoek op het punt van kijkervaring. Dit zou het niet ervaren van angst bij R4 deels verklaren. R4 kijkt de meeste horrorfilms per week (ca. 4). Net als een ervaren horrorfilmkijker heeft ze oog voor de esthetiek: “Ik kijk altijd hoe die films gemaakt worden enzo.” Toch blijft het opvallend dat ze van meet af aan nooit bang is geweest van horrorfilms. R1 die niet zoveel horrorfilm kijkt (ca. 4 per jaar) gaf aan dat hij naderhand nog weleens dingen voor zich ziet als het donker is. “Soms schrik je zeg maar en dan moet je nog naar buiten daarna. En ja, dan zit het soort wel in je achterhoofd.” R2 kan genieten van horrors sinds ze haar traumatische eerste kennismaking achter zich heeft gelaten. Markant blijft wel dat ‘horrorgeletterdheid’ bij R3 niet in de hand werkt dat ze, aan horrorfilms minder werkelijkheidswaarde toekent (bij herkenning), ondanks het onderscheidingsvermogen waar ze blijk van geeft (7.1). Integendeel: “Omdat ik weet dat het een film is en dan weet niet of je alles echt moet geloven. Maar als je er echt goed over nadenken. Dan denk ik van: ja, het kan.” Een leemte in het onderzoek van Winter is dat hij de betekenis van geloof(sbeleving) rondom kijkervaring niet verdisconteert.

8.4 Demonologie in de praktijk

§ 4.1-4.4: De traditie die het wereldbeeld van de reformatische jongeren heeft gevormd, belijdt dat de duivel en demonen bestaan (Vreugdenhil) op een duistere en parasitaire wijze (Van den Brink en Van der Kooi) als tegenstander van God en Zijn Kerk (NGB 12).

Uit de enquête bleek dat één derde van de jongeren niet gelooft in of twijfelt over het bestaan van de duivel. Vanzelf hebben deze jongeren een wereldbeeld dat minder demonologisch gevuld is en verder bij Vreugdenhil en Van den Brink & Van der Kooi vandaan staat. R4 was één van hen. Zij houdt zich wat het bovennatuurlijke betreft aan de zichtbare werkelijkheid. R1, R2 en R3 beleden wel te geloven in de duivel. Onderling was er wel verschil in demonologisch geletterdheid (6.2.3). R3 bleek het meest te weten over de duivel. Het besef dat de duivel bestaat zat dieper bij haar vanwege haar angstaanvallen en bezeten vriendin. Voor haar leeft ‘het loeren’ van de duivel ‘als moordenaar’ (NGB art. 12) meer. Geen van de andere geïnterviewden had persoonlijk de invloed of macht van de duivel ervaren. Wel wisten ze één en ander te vertellen over de duivel, waarbij R2 in verhouding het minst demonologisch geletterd was.

Wat betreft het *karakter* van de duivel en demonen raakt de ‘demonologie’ van de geïnterviewden aan de karakterisering van de *onpersoon* zoals verwoord door Van den Brink & Van der Kooi – Vreugdenhil ging hier minder op in. R1 kenmerkte de duivel als verstoorder. Hij wil mensen bij Christus weg krijgen en is een verleider en tegenstander. R2 noemde alleen het laatste. R3 kenmerkte hem als kwaad; het tegenovergestelde van God. Ze vertelde (net als R4) over zijn val, stiekem-zijn, afleiden en controle hebben over mensen. R4 herinnert zich dat de duivel mensen aanzet tot verkeerde gedachten en daden. Beide R3 en R4 wisten dat de duivel het hoofd is van de kwade machten/ demonen. Ze waren meer uitgesproken over de afkomst van de duivel dan Van den Brink & Van der Kooi. Wat dat betreft staat hun kennis (R4) of geloof (R1 t/m R3) dichter bij de NGB.

Op het punt van de *ontologie* deelde R4 dat de duivel een geest is. R3 worstelde met het onder woorden brengen van op hoeveel plaatsen de duivel tegelijk kon zijn. “Ik weet wel dat die bijvoorbeeld nu hier kan zijn, maar ook in een lokaal verder.” Al zeiden R1 t/m R3 niet veel over de ontologie van de duivel, wel is duidelijk dat ze net als Vreugdenhil geloven in het *feitelijk* bestaan van

de duivel. Hij is ergens. Of hij nu achter je vrienden zit zodat je regels overtreedt (R1) of achter een bijtje in de kerk (R3), hij bestaat. R3 ontmythologiseerde niet wat er gebeurde met haar vriendin. Net als Vreugdenhil onderscheidde ze twee dimensies. Aan R4, die het gebeuren van haar vriendin liever reduceerde tot het psychologische, antwoorde R3 dat het niet alleen psychisch was. Hoe onverklaarbaar het ook was, het was meer. Haar vriendin was “een soort van bezeten”.

Tot slot nog één opmerking. Wat opvalt bij de verwoording van de geloofsinhoud door de geïnterviewden is dat ze putten uit hun geloofsopvoeding/ de Bijbel. Maar wat betreft hun *voorstelling* van de duivel, blijken ze te putten uit audiovisuele media (7.3.2). Deels is dit fenomeen te verklaren vanuit hun geloofsopvoeding, die vooral verbaal-georiënteerd is. Op voorstellingsniveau is er een vacuüm. Echter, dat jongeren niet zozeer gebruikmaken van horrorfilms (op R3 na) om in deze leemte te voorzien heeft wellicht ook een andere reden. Vanuit de theologische gevoeligheid van Van den Brink en Van der Kooi rondom de ‘onbestaanbaarheid’ van de duivel is dit ook te verklaren. Want, net als theologen, worstelen horrorfilm makers met de voorstelling van de duivel en boze machten. Daarom zijn die bovennatuurlijke wezens zelden in beeld. Behalve indirect, via aanbidders of bezetenen, via de ogen van angstige kinderen of schimmige spiegels (vgl. 3.3.2). Het ‘onvoorstelbare’ van de duivel in horrorfilms is inherent aan zijn duistere bestaanswijze als onpersoon. Vanwege zijn ontaarding, zit hij aan de ‘niet-kant’, buiten de lichtkring van het leven. En daarom moeten jongeren zich tevreden stellen met de stereotype projectie van de rode man met hoorns.

9. Conclusie en aanbevelingen

Op basis van de onderzoeksuitkomsten die zijn besproken in het voorgaande, wordt in dit hoofdstuk de onderzoeksvraag beantwoord. Vervolgens reflecteer ik op het onderzoeksproces. Tot slot geef ik enkele aanbevelingen. Voor de antwoorden op de deelvragen 1-4 verwijs ik terug naar de conclusies van de hoofdstukken 3 en 4. Deelvraag 6 wordt beantwoord aan het slot van hoofdstuk 2. Het antwoord op deelvraag 5 dat samenhangt met het empirisch gedeelte van dit onderzoek is te vinden in de conclusies van hoofdstuk 7.

9.1 Antwoord op de onderzoeksvraag

In het voorgaande zijn er verschillende aanzetten gegeven voor een antwoord op de onderzoeksvraag: 'Wat is de betekenis van het kijken naar bovennatuurlijke horrorfilms door reformatorische jongeren voor hun geloof in de duivel en boze machten?' In deze paragraaf recapituleren we die en komen we tot een conclusie.

Uit interviews blijkt dat bovennatuurlijke horrorfilms iets betekenen voor het geloof in de duivel en boze machten van sommige geïnterviewden. Horrorfilms illustreren bijvoorbeeld hoe 'sneaky' (R3) of wat een verleider (R1) de duivel is. Wanneer de waarheid of werkelijkheid van geloofsopvattingen oplicht in horrorfilms, dan bevestigt dit wat er geloofd wordt. Dit betekent niet dat horrorfilms van invloed zijn geweest op de *inhoud* van de geloofsopvattingen van de geïnterviewde jongeren. Het kijken naar bovennatuurlijke horrorfilms was geen aanleiding tot verandering of verdieping van hun geloofsinhoud. Voor R1 t/m R3 waren de Bijbel en hun geloofsopvoeding *voornamelijk* de theologische bron voor hun geloof in de duivel en niet horrorfilms. Ik zeg bewust voornamelijk, omdat R1 en R2 ook niet-gereformeerde opvattingen omdragen, zoals het bestaan van bezeten huizen.

De *voorstelling* van de duivel is niet beïnvloed door bovennatuurlijke horrorfilms (behalve R3). Opvallend is evenwel dat de voorstelling van de duivel bij al de geïnterviewden bepaald is door buiten-Bijbelse bronnen, zoals de *social media* (R2). Ze beschreven de duivel allemaal als de stereotype rode man met hoorns. De worsteling die theologen én filmmakers gemeenschappelijk hebben rondom de verbeelding van de duistere bestaanswijze van duivel is wellicht de aanleiding voor dit gegeven.

Rondom de *legitimering* van het wel of niet kijken naar bovennatuurlijke horrorfilms, speelde het geloof in de duivel een rol. Een derde van de geënquêteerden wilde o.a. liever geen horrorfilms kijken omdat ze het 'duivels' vond. Verder bleek bij de *motivatie* om wél bovennatuurlijke horrorfilms te kijken het geloof géén *primaire* rol te spelen. De geïnterviewde jongeren kijken horrorfilms vooral vanuit entertainment doeleinden, maar ook om de creativiteit te prikkelen (R4) of *character development* (R2). Wat betreft het omgaan met vragen over en lijden in het leven en het begrijpen van zulke ervaringen vervullen horrorfilms ook een religieuze functie.

Als het gaat om de interactie tussen geloof en film, blijkt uit dit onderzoek dat het geloof in de duivel van verschillende geïnterviewden, de *filminterpretatie* en daarmee de betekenis van bovennatuurlijke horrorfilms *kleurde*. Tenminste, als het geloof in de duivel er was én gevuld was met demonologische Bijbelinhouden, zoals bij R3 en R1. Want met het ontbreken van demonologische geletterdheid, ontbreekt ook de theologische lens voor een theologische lezing van de bovennatuurlijke filminhouden in horrorfilms. Zonder deze lens hebben bovennatuurlijke filminhouden minder/ geen werkelijkheidswaarde (worden ze niet als écht gewaardeerd) en hebben ze bijgevolg geen meerwaarde. Uit de interviews bleek dat het geloof in de duivel (incidenteel) betekenis laat *oplichten*. Bijvoorbeeld, zoals hiervoor aangehaald, wanneer geloofsopvattingen onderstreept worden. Maar ook door het zien van een exorcisme, waardoor R1 bepaald werd bij bezetenheid in de Bijbel. Bij R3 kunnen horrorfilms daarom begrip verschaffen rondom bezetenheid. Evenzo kunnen 'duivelse dingen als demonen' uit horrorfilms L bang maken in zijn stille tijd. Zonder het geloof in de duivel zouden horrorfilms – wanneer er raakvlak is met het geloofsgoed – minder werkelijkheidswaarde hebben en zou er bijgevolg minder betekenis oplichten.

Een belangrijke kanttekening moet bij deze conclusie geplaatst worden. Niet alleen de demonologische geletterdheid is in dit verband van invloed, evenals het demonologisch-gevulde wereldbeeld. Uit dit onderzoek blijkt ook dat de persoonlijke *ervaring* met de duivel bij R3 hét verschil maakte tussen haar en R1 en R2. Dit wijst erop, dat waar geloof in de duivel gepaard gaat met geloof*servaring*, deze ervaring zal doorwerken in de filminterpretatie. Geloof*servaring* beïnvloedt ook filmbeleving. Het vergroot de gelegenheid tot raakvlak tussen geloof en film en daarmee ook de kans op een persoonlijk betekenisvol herkenningsmoment. Als antwoord op de onderzoeksvraag kunnen we daarom stellen dat bovennatuurlijke horrorfilms meer betekenen voor reformatorische jongeren die – naast de voorwaarde van demonologische geletterdheid – ervaringskennis hebben opgedaan rondom hun geloof in de duivel. Maar wat er precies gebeurt en zal oplichten wanneer het geloof in de duivel en boze machten en verfilmde boze machten interacteren is niet eenduidig vast te stellen.

Overigens kwam op andere manieren het *gelovig-zijn* ook naar voren rondom het horrorfilmkijken, bijvoorbeeld bij het gebruik van de Bijbel om te beoordelen of horrorfilmkijken wel of niet geoorloofd is. De Bijbel had als moreel kompas een functie rondom het filmkijken bij geïnterviewden en geënquêteerden.

9.2 Reflexiviteit

Nu de onderzoeksvraag is beantwoord, is het moment aangebroken om terug te kijken en te reflecteren op het onderzoeksproces.

9.2.1 Persoonlijke reflexiviteit

Toen ik het onderzoek enkele maanden geleden begon, keek ik anders tegen horrorfilms en horrorfilmkijkers aan. Als leek waardeerde ik horrorfilms als ongezond en het bovennatuurlijke in die films als duivels. Het duistere wat je daar zag was ‘waar’ en daarom kon je beter op afstand blijven. Ooit keek ik *The Ring* (2002) als tiener en daar heb ik jaren last van gehad. Ik kon horrorfilmkijkers daarom moeilijk begrijpen. Door mijn onderzoek is mijn beeld en ervaring uit het verleden bijgesteld.

Ik heb ondervonden dat kijkervaring (3.4.2) in de hand werkt dat je anders naar horrorfilms gaat kijken. Waar ik eerst huiver en aversie ervaarde bij bovennatuurlijke horrorfilms, kan ik er nu enigszins inkomen dat het een kick geeft om te zien of je wel of niet schrikt. Nu ik mijn grenzen verlegd heb, heb ik eerder de neiging om er nog eens eentje te kijken, om te zien of ik mezelf nog eens laat beetnemen. In deze ervaring speelt het bovennatuurlijke van de horrorfilms die ik keek eigenlijk geen rol meer, behalve als ‘bangmakend aspect’. Slechts het overwinnen van angsten (of ze te slim af zijn) dat volgens filmmaker Wes Craven een belangrijk motief is voor het kijken van horror speelt hierin een rol.¹⁸⁶ Door deze ontwikkeling werd ik meer ontspannen en minder bevooroordeeld over het onderwerp horrorfilmkijken. Ik ervaar nu minder urgentie bij het gegeven dat reformatorische jongeren bovennatuurlijke horrorfilms kijken.

Dit voortschrijdend inzicht was niet onbelangrijk voor de *theoretische reflectie* gedurende het onderzoek. In het begin voelde ik mee met de enquête respondenten die niet wilde kijken naar horrorfilms, omdat het ‘duivels’ zou zijn. Ook met de ouders van R3 die bovennatuurlijke horrorfilms moeilijk als entertainment kunnen waarderen. Aan het einde van het onderzoek ben ik meer geneigd te zeggen dat deze afwijzende houding wel te begrijpen is, maar eerder berust op buikgevoel dan op ervaringskennis. Als je de horrorfilms van binnenuit leert kennen, ga je het ‘duivelse’ zuiverder kwalificeren.

Meerdere mensen in mijn veelal reformatorische omgeving (die de ouders van de respondenten hadden kunnen zijn) keken mij rondom het onderzoek met grote ogen aan. Op basis van de gesprekken vermoed ik dat dit te maken heeft met de verborgen vooronderstelling dat de duivel werkt door zulke enge films. Alsof je occult belast kan worden door het kijken naar een bezetene. Ik

---

¹⁸⁶ Seung Min Hong, “Redemptive Fear: A Review of Sacred Terror and Further Analyses of Religious Horror Films,” *The Journal of Religion and Popular Culture* 22 nr. 2 (zomer, 2010), 6. doi:10.3138/jrpc.22.2.006.

sluit zulke dingen niet op voorhand uit, gezien de ervaring van L. Maar inmiddels besef ik dat, als de duivel zou beïnvloeden door de horrors die ik heb gezien, hij dat doet in alle filmgenres. Dan is geen enkele film neutraal. Het feit dat duivelse en demonische machten verbeeld worden in een film, maakt de film mijns inziens niet veel gevaarlijker. Alhoewel ik begrijp dat voor iemand die gelooft dat duivelse en demonische machten bestaan, zulke films in eerste instantie veel gevaarlijker lijken, omdat ze behoorlijk eng overkomen op het eerste gezicht.

Verder is het goed om hier tot slot ook te delen dat ik extra mijn best heb moeten doen om R4 zo objectief mogelijk te interviewen. Het korte gesprek dat ik voor het interview met haar had, had het een en ander losgemaakt. Allerlei gedachten gingen telkens door mij heen gedurende het interview. Mijn persoonlijke betrokkenheid op haar 'ongelovig worden' en de manier waarop mij dat raakte, hebben de kwaliteit van het interview en mijn manier van vragen beïnvloed. Ik merkte dat aan mijn woordkeus bij het stellen van vragen.

9.2.2 Epistemologische reflexiviteit

Aanvankelijk dacht ik dat films werkelijk invloed uitoefenden op de filmkijker. Ik meende dat het daarom zeker niet neutraal was wat je keek, want het zou je denken, opvattingen en gedachtelevens beïnvloeden. Vanuit deze vooronderstelling leek het kijken van horrorfilms ook gevaarlijker. Dankzij het literatuuronderzoek naar de filmkijker kwam ik tot het inzicht dat de kijker een actieve rol heeft bij het interpreteren van de film (zie Marsh en Lyden in 3.2). Dit inzicht hielp mij om met distantie te kijken naar de filminterpretatie van de reformatorische jongeren vanuit hun wereldbeeld. Het gaf een betere focus aan het onderzoek. Ik zocht niet langer naar de impact van horrorfilms, maar naar wat jongeren doen met bovennatuurlijke beelden uit horrorfilms en welke betekenis ze hieraan geven.

Achteraf gezien had de onderzoeksvraag een ander accent kunnen hebben. De spits van mijn onderzoek draait eigenlijk niet om de bovennatuurlijke horrorfilms als zodanig, maar om de bovennatuurlijke wezens *in* die horrorfilms. Hoe 'lezen' jongeren die en welke betekenis geven zij aan deze wezens vanuit hun geloof in het bestaan van de duivel (en wat bij hem hoort)? Als ik het onderzoek opnieuw zou doen, zou ik in de hoofdvraag nader specificeren tot die horrorfilms met wezens die min of meer te herleiden zijn naar Bijbelpassages over de duivel en wat bij hem hoort. Voordeel van de huidige insteek is dat ik op voorhand niets uitsluit en zodoende het ouijabord bij R4 insloot. Anderzijds is het zo dat films selecteren op basis van inhoudelijk verwantschap met de Bijbel, meer focus had kunnen geven aan het onderzoek. Uiteindelijk bleek die verwantschap bij alle respondenten die geloven in de duivel vooral rondom het onderwerp bezetenheid. Zo zei R2 toen ik haar vroeg hoe zij de duivel voor zich ziet in zulke films: "Als je het meest, zeg maar, op mensen, zeg maar, bezeten zijn ofzo. Of als een huis bezeten is." Beide aspecten – bezeten mensen en huizen – kwamen bij het eerste duo-interview ter sprake. Ook zag R3 voornamelijk verwantschap op het vlak van persoonlijke bezetenheid. Ik had mijn onderzoek aanvankelijk kunnen afbakenen op het thema 'bezetenheid' en kunnen vragen wat het kijken naar zulke filminhoudten betekent voor hun geloof in de duivel en boze machten.

Dit onderzoek heeft mijn vermoeden dat er eventueel méér religieus getinte motieven waren voor het kijken naar bovennatuurlijke horrorfilms door reformatorische jongeren niet bevestigd. Uiteindelijk keken de geïnterviewden het primair om dezelfde reden als seculiere jongeren: entertainment. Dit maakte mij voorzichtiger om conclusies te trekken over wat de geënquêteerden hadden aangevinkt als reden om horrorfilms te kijken, namelijk: 'Zie ik ook eens wat van de onzichtbare werkelijkheid'.

9.3 Aanbevelingen

Hier volgen tot slot nog enkele aanbevelingen voor geloofsopvoeders en voor verder onderzoek.

9.3.1 Aanbevelingen voor de praktijk

Dit onderzoek laat zien dat buiten-Bijbelse bronnen de voorstelling van de duivel bij de geïnterviewden beïnvloeden. Nu is voor de geloofsopvoeding minder belangrijk hoe jongeren zich de duivel voorstellen dan wat ze over de duivel weten of hoe bang ze voor hem zijn (zoals R3). Evenwel is het een symptoom dat hoort bij de alomtegenwoordigheid van audiovisuele media (vgl. R2). Hoe wij ons het bovennatuurlijke voorstellen, wordt (mede)bepaald door wat de media ons presenteert.¹⁸⁷ Hier ligt een aandachtspunt voor de geloofsopvoeding. Wellicht kunnen bepaalde horrorfilms dienen bij catechese over het domein van de duivel. Niet om bang te maken, maar ten behoeve van *doelgerichte* beeldvorming en ter ondersteuning (NB!) van de glorieuze overwinning van Christus op deze machten (Ef. 1:20-22). In dit kader kunnen geloofsopvoeders de jongeren leren om te gaan met media en illustreren wat de invloed van media zoal is op hun denken. Geloofsopvoeders kunnen jongeren een gezonde en christelijke ‘cinematische geletterdheid’ aanleren, naast de beoogde religieuze geletterdheid.

Verder kan het geen kwaad dat geloofsopvoeders zichzelf ondertussen de ‘*lingua franca*’ van de leefwereld van de jongeren aanleren als aanknopingspunt voor de geloofsopvoeding.¹⁸⁸ De meerderheid van de jongeren kijkt film zo bleek uit de enquête. Kennis nemen van hoe films iets blootleggen van de complexiteit van het leven en menszijn en hoe daar mee om te gaan, kan helpen te reflecteren op de vraag of wij het leven met al z’n raadsels recht doen in geloofsopvoeding. Uit de interviews bleek dat films wel die meerwaarde hebben.¹⁸⁹ Ze hielpen R4 om te reflecteren op het omgaan met lijden en R2 om een pittige dag te relativiseren of te reflecteren op de complexiteit van het menszijn.

Om jongeren die horrorfilms kijken de veilige ruimte te bieden om hun filmkijkervaringen te delen is het belangrijk dat geloofsopvoeders openheid bieden, ondanks een eventuele afkeuring van filmkijkgedrag. Het fenomeen horrorfilmkijken doet zich voor onder een deel van de jongeren. En uit de interviews bleek dat de eerste ervaring met het genre van R2 en R3 traumatisch waren. Hier oog voor hebben is van belang voor de jongeren zelf, en kan tegelijk ook een aanleiding zijn voor een constructief geloofsgesprek over de werkelijkheid van de duivel en boze machten.

Verder zouden geloofsopvoeders zichzelf rekenschap moeten geven welke plaats de duivel – en wat bij hem hoort – heeft in hun geloofsonderwijs, preken of opvoeding. In welke verbanden brengen wij hem (niet) ter sprake? Kunnen wij zelf een afgewogen demonologische positie innemen voor de jongeren? Of is het een blinde vlek, omdat ook wij als geloofsopvoeders een modern wereldbeeld hebben toegeëigend? Als dat zo is, komen de jongeren dan straks in de bovennatuurlijke horrorfilms een dimensie tegen die dáár voor hun waarneming slechts thuishoort, in het domein van de fictie en niet (meer) in de echte wereld? Ruim de helft van de horrorkijkers antwoord volmondig ‘ja’ op de vraag of de duivel bestaat. Het andere gedeelte zal waarschijnlijk niet direct zeggen dat de duivel niet écht is of niet bestaat (dat is natuurlijk niet gereformeerd). Maar het is niet ondenkbaar dat voor een deel van de reformatische jongeren de duivel op termijn

---

¹⁸⁷ Zo vertelt Reinier Sonneveld: “Eerlijk gezegd zie ik bij het woord ‘demonen’ toch regelmatig nog van die rode figuurtjes voor me met bokkenpoten, horentjes en zo’n enge staart. Dat heb ik vast opgepikt uit cartoons, die dat weer hebben van katholieke schilderijen, die op hun beurt geïnspireerd zijn op beeldjes van de Griekse god Pan.” Reinier Sonneveld, “Kun Je Bezeten Zijn?,” *Visie EO*, Geraadpleegd op 10 juli 2021. Beschikbaar op: <https://visie.eo.nl/artikel/2019/11/kun-je-bezeten-zijn>.

¹⁸⁸ De laatste suggestie kwam ik op het spoor door Manfred L. Pirner, “Religious Socialization by the Media? An Empirical Study and Conclusions for Practical Theology,” *International Journal Practical Theology* 13 (augustus, 2010), 291.

¹⁸⁹ Uit de literatuur blijkt dat films deze betekenisvolle plaats hebben in mensenlevens (3.2). Zo stelt Kelton Cobb, *The Blackwell Guide to Theology and Popular Culture* (Oxford etc.: Blackwell publishing, 2005), 72: “The media-world is the shelter where the vast majority of those of us who live in the West dwell and from which we draw the material out of which we make sense of our lives. It is under the canopy of the media that we imbibe, speculate about and negotiate the meaning of love, friendship, beauty, happiness, truth, hope, pain, grace, luck, work, sacrifice, and death.”

voornamelijk thuishoort in de filmwereld en niet meer in de (geestelijke) werkelijkheid waar Christus regeert en de geestelijke wapenrusting van God functioneert (Ef. 6:11-13).

9.3.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Hoe reformatorisch zijn de reformatorische jongeren? Ik stel deze vraag omdat de gedachte bovenkwam: wat als het typisch is voor het deel van de horrorfilmkijkende reformatorische jongeren dat ze minder verworteld zijn in hun traditie en bijgevolg de duivel in hun wereldbeeld slechts een *formeel* plekje heeft en hij geen *reële* plaats inneemt? De aanleiding voor deze gedachte was R2. Ze is volgens haar zeggen niet echt actief met het geloof bezig. Ze is er niet over uit of ze God kan missen, omdat haar omgeving gelovig is (en zonder God raakt ze die relaties kwijt). Ze kon maar weinig vertellen over de duivel. Markant was dat ze de naam van haar dominee ook niet wist, terwijl die al enkelen jaren voorgaat in haar gemeente (en in dat kerkverband ruilen dominees weinig). Als dit symptomen zijn van een lage betrokkenheid op het geloof, dan is het te verwachten dat geloofsopvattingen minder geïnternaliseerd zijn. Daardoor is het niet ondenkbaar dat het wereldbeeld waardoor R2 films interpreteert niet zoveel anders is als een niet-christelijke jongere, omdat de duivel slechts een formeel plekje heeft in haar wereldbeeld. Achteraf zie ik in dat het goed was geweest om beter in kaart te brengen in welke mate deze jongeren reformatorisch *zijn*, in de zin van het belichamen van de traditie die ze belijden. In vervolgonderzoek is dit een belangrijke variabele om in ogenschouw te nemen.

Een leemte in dit onderzoek is dat reformatorische jongeren die bewust geen horrorfilmkijken niet zijn geïnterviewd, terwijl dat als het gaat over de relatie geloof en film ook inzichten had kunnen bieden. Heeft bijvoorbeeld de angst waarom veel reformatorische jongeren geen horrorfilms willen kijken te maken met het duistere- en bovennatuurlijke aspect van het genre? Zien juist degenen die het genre vermijden meer werkelijkheidswaarde in het duistere- en bovennatuurlijke aspect vanuit hun geloof in de duivel? Of is het meer buikgevoel? Ook op dit punt is vervolgonderzoek nodig.

Verder zou er bij vervolgonderzoek meer tijd ingeruimd moeten worden (liefst in een focusgroep setting) om de film-elicitering tot z'n recht te laten komen. Ook zou het moment van elicitering wellicht beter getimed zijn aan het begin van een interview/ focusgroep.

Een bescheiden aanzet is gegeven om iets bloot te leggen van wat er gebeurt wanneer een bepaalde geloofsinhoud en een bovennatuurlijke filminhoud elkaar doorkruisen. Door het geloof lichten er dingen op en krijgen filminhoud en werkelijkheidswaarde en betekenis. Vervolgonderzoek is nodig om dit verder in kaart te brengen. Het is dan goed om extra aandacht te hebben voor jongens bij het selecteren van respondenten. Uit het theoretisch kader (3.4.1) bleek dat vooral zij horrorfilms kijken. Helaas is het mij niet gelukt om meer jongens te vinden boven de zestien jaar, terwijl de meerderheid van de respondenten (20 van de 29) mannelijk was.

Bibliografie

- Ancuta, Katarzyna. "Lost and found: The found footage phenome and Southeast Asian supernatural horror film." *Plaridel Journal* 12, nr. 2 (augustus, 2015): 149-177.
- Axelsson, Thomas. "Movies and Meaning: Studying Audience, Fiction Film and Existential Matters." *Participations* 5, nr. 1 (mei 2008). https://www.participations.org/Volume%205/Issue%201%20-%20special/5_01_axelsson.htm.
- Axelsson, Thomas. "Movies and the Enchanted Mind: Emotional Comprehension and Spiritual Meaning Making among Young Adults in Contemporary Sweden." *Young* 25, nr.1 (2017): 8–25. DOI: 10.1177/1103308816668920
- Ballon, Bruce. "Horror Films: 'Tales to Master Terror or Shapers of Trauma?'" *American Journal of Psychotherapy* 61, nr. 2, (2007): 211-230. doi: 10.1176/appi.psychotherapy.2007.61.2.211.
- Bavinck, H. *Gereformeerde Dogmatiek III*. 2^e druk. Kampen: J.H. Kok, 1910.
- Beavis, Mary Ann. "'Angels Carrying Savage Weapons:' Uses of the Bible in Contemporary Horror Films." *Journal of Religion & Film* 7, nr. 2, art. 2 (oktober, 2003).
- Beek, A. van de. *Waarom? Over lijden, schuld en God*. Nijkerk: G.F. Callenbach, 1984.
- Beuving, J. en Geert de Vries. *Doing Qualitative Research, The craft of Naturalistic Inquiry*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.
- Blizek, William L., Michele Marie Desmarais en Ronald R. Burke. "Religion and Film Studies through the Journal of Religion and Film." *Religion* 41, nr. 3 (September, 2011): 471-485. <https://doi.org/10.1080/0048721X.2011.590698>.
- Booker, Keith. "The Supernatural Horror: An introduction." *Booker's Guides*. Geraadpleegd op 24 maart 2021. Beschikbaar op: <https://bookerhorror.com/the-supernatural-horror-film-an-introduction/>.
- Brant, Jonathan. *Paul Tillich and the Possibility of Revelation through Film: A Theoretical Account Grounded by Empirical Research into the Experience of Filmgoers*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Brienen, T. *Handboek voor de diaconologie, Inleiding in de theologie van de 'bediening van het Woord' in al zijn dimensies*. Heerenveen: Uitgeverij Groen, 1999.
- Brink, G. van den en C. van der Kooi. *Christelijke Dogmatiek: een inleiding*. 6^e ed. Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers, 2020.
- Bruin, Aline de, and Johannes Visscher. "Vijf jonge refo's in gesprek over films en series kijken." *RD.nl*, 11 februari, 2020. Geraadpleegd op 1 juli 2021. Beschikbaar op: <https://www.rd.nl/artikel/834207-vijf-jonge-refos-in-gesprek-over-films-en-series-kijken>.
- Bruin-Wassinkmaat, Anne-Marije de, Jos de Kock, Elsbeth Visser-Vogel, Cok Bakker & Marcel Barnard. "Religious identity commitments of emerging adults raised in strictly Reformed contexts in the Netherlands." *Journal of Beliefs & Values* (juni, 2020): 1-14. DOI:10.1080/13617672.2020.1782612
- Calvijn College: *Waar we samen leren, Schoolgids 2020-2021*. Online beschikbaar op: <https://schoolgids.calvincollege.nl/schoolgids/9-bijlagen/91-grondslag-en-doel>.
- Cantor, Joanne en Mary Beth Oliver. "Developmental Differences in Responses to Horror." In *The Horror Film*, ed. Stephen Prince. Londen, etc.: Rutgers University Press, 2004.
- Carroll, Noël. *The Philosophy of Horror or Paradoxes of the Heart*. Londen en New York: Routledge, 1990.
- Cherry, Brigid. *Horror – Routledge film guidebooks*. Londen en New York: Routledge, 2009.
- Clark, Lynn Schofield, "U.S. Adolescent Religious Identity, the Media, and the 'Funky' Side of Religion." *Journal of Communication* 52, nr. 4 (december, 2002): 794–811. <https://doi.org/10.1111>.
- Clark, Lynn Schofield. *From Angels to Aliens: Teenagers, the Media, and the Supernatural*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Clasen, Mathias. *Why horror seduces*. New York: Oxford University Press, 2017.

- Cobb, Kelton. *The Blackwell Guide to Theology and Popular Culture*. Oxford etc.: Blackwell publishing, 2005.
- Cowan, Douglas E. *Sacred Terror Religion and Horror on the Silver Screen*. Waco, Texas: Baylor University Press, 2016.
- Crane, Jonathan Lake. *Terror and Everyday Life: Singular Moments in the History of the Horror Film*. Thousand Oaks: Sage, 1994.
- Cusveller, B. "En het woord is beeld geworden? De spannende relatie tussen protestantse theologie en filmbeschouwing." *Theologia Reformata*, 60, nr. 1 (december, 2017): 369-377.
- Dekker, W.H. "De verdwijning der engelen uit kerk en theologie." *Wapenveld* 54, nr. 4 (augustus, 2004): 48-50.
- Etemesi, Philip. "The 15 Best Supernatural Horror Movies, According To IMDb." *ScreenRant*, 16 oktober, 2020. Geraadpleegd op 15 maart, 2021. Beschikbaar op: <https://screenrant.com/best-supernatural-horror-movies/>.
- Ferguson, E. *Demonology of the early Christian world*. New York: E. Mellen Press, 1984.
- Firet, J. *Spreken als een leerling: praktisch-theologische opstellen*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1987.
- Friso, Joël en R. Ruard Ganzevoort. "Zin in het donker. Over het werken met film in vormingswerk." *Handelingen: tijdschrift voor praktische theologie* 36 nr. 5 (2009): 44-53.
- Gleiberman, Owen. "Why We like Exorcist Movies: They Don't Just Showcase the Devil, They Conjure up God Too." *EW.com*, 27 juli 2013. Geraadpleegd op 5 maart 2021. Beschikbaar op: <https://ew.com/article/2013/07/27/why-we-like-exorcist-movies/>.
- Godawa, Brian. *Hollywood worldviews: watching films with wisdom and discernment*. 2^e ed. Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2009.
- Halverson, William H. *A Concise Introduction to Philosophy*. 4^e ed. Boston: McGraw Hill, 1981.
- Heimbrock, Hans-Günter. "Practical Theology as Empirical Theology." *International Journal of Practical Theology* 14 (2011): 153-170.
- Heitink, G. *Praktische theologie: geschiedenis, theorie, handelingsvelden*. Kampen: Kokboekencentrum, 1993.
- Hell-Dellebeke, A.C van. *Widening the Screen: Orthodox Protestant Film Viewers in The Netherlands and the Appropriation of Meaning in Relation to their Religious Identity*. Diss. Amsterdam: Vrije Universiteit, 2016.
- Hill, Annette. *Shocking Entertainment: Viewer Response to Violent Movies*. Luton: University of Luton Press, 1997.
- Hills, Matt. "Horror Reception/ Audiences." In *A Companion to the Horror Film*. ed. Harry M. Benshoff. Chichester: John Wiley and Sons, 2014.
- Hofman, Mark. "Netflix in 2020 Nog Beter Maken? Deze Geheime Codes Zijn Je Beste Vriend!" *WANT*, 14 april, 2020. Geraadpleegd op 1 maart 2021. Beschikbaar via <https://www.want.nl/netflix-2020-geheime-codes-beter/>.
- Hong, Seung Min. "The Ring Goes to Different Cultures: A Call for Cross Cultural Studies of Religious Horror Films." *Journal of Religion & Film* 16, nr. 2 (januari, 2012): art. 2.
- Hong, Seung Min. "Redemptive Fear: A Review of Sacred Terror and Further Analyses of Religious Horror Films." *The Journal of Religion and Popular Culture* 22, nr. 2 (zomer 2010). doi:10.3138/jrpc.22.2.006
- Hoover, S.M. *Religion in the Media Age*. Londen/ New York: Routledge, 2006.
- Hoover, Stewart M. en Lynn Schofield Clark (ed.). *Practicing Religion in the Age of the Media: Explorations in Media, Religion and Culture*. New York: Columbia University Press, 2002.
- Immink, F.G. *In God geloven. Een praktisch-theologische reconstructie*. Zoetermeer, 2003.
- Kickasola, Joseph, John C. Lyden, S. Brent Plate, Antonio Sison, Sheila J. Nayar, Stefanie Knauss, Rachel Wagner en Jolyon Thomas. "Facing Forward, Looking Back: Religion and Film Studies in the Last Decade." *Journal of Religion & Film* 17, nr. 1, art. 32 (2013).
- Knauss, Stefanie. "Religion and Film, Representation, Experience, Meaning." *Brill Research Perspectives in Theology* 4, nr. 1 (2020):1-103. DOI:10.1163/24683493-12340009.

- Kock, Jos de, Wim Verboom, Anne Pals, Hans van Pelt, Arnolt Stijf en Bart Wallet. *Altijd Leerling: Basisboek Catechese*. 2^e druk. Zoetermeer: Boekencentrum, 2012.
- Kroon, Laurens. "Blog: Nee Tegen Netflix." *Jeugdbond Gereformeerde Gemeente*. Geraadpleegd op 5 maart 2021. Beschikbaar op: <https://www.jbgg.nl/werken-met-jongeren/daniel/nu-in-daniel/blog-nee-tegen-netflix/>.
- Li, Bing Yu en Rainbow Tin Hung Ho. "Unveiling the Unspeakable: Integrating Video Elicitation Focus Group Interviews and Participatory Video in an Action Research Project on Dementia Care Development." *International Journal of Qualitative Methods* 18, nr. 2 (februari 2019):1-10. <https://doi.org/10.1177/1609406919830561>.
- Lyden, John C. "Definitions. What is the subject matter of "religion and popular culture?" *The Routledge Companion to Religion and Popular Culture*. ed. John C. Lyden en Eric M. Mazur. Londen en New York: Routledge, 2015.
- Lyden, John C. "Film." In *The Routledge Companion to Religion and Popular Culture*, ed. door John C. Lyden en Eric Michael Mazur. Londen/ New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2015.
- Lynch, Gordon. *Understanding Theology and Popular Culture*. Oxford, etc.: Blackwell Publishing, 2005.
- Lyon, Charlotte Haines en Clive Marsh. "Film's Role in Contemporary Meaning-Making: A Theological Challenge to Cultural Studies." In *Reconfigurations: Interdisciplinary Perspectives on Religion in a Post-Secular Society*, ed. door Alexander D. Ornella en Stefanie Knauss, Wien: LIT Verlag, 2007.
- Malone, Peter. "Satan in Cinema." In *The Bible in Motion: A Handbook of the Bible and Its Reception in Film*. Dl. 1. ed. Rhonda Burnette-Bletsch. Berlijn/ Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2016.
- Marsh, C. "Theology in practice, in an age of wizards, hobbits and vampires." *Practical Theology* 13, nr. 1-2 (maart, 2020): 48-59.
- Marsh, Clive. "Audience Reception." In *The Routledge Companion to Religion and Film*. ed. door John Lyden. Oxon/ New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2009.
- Marsh, Clive. "On Dealing with What Films Actually Do to People: The Practice and Theory of Film Watching in Theology/Religion and Film Discussion." In *Reframing Theology and Film: New focus for an emerging discipline (cultural exegesis)*. ed. door Robert K. Johnston. Grand Rapids: Baker Publishing Group, 2007. Kindle.
- Meehan, Paul. *Horror noir: Where Cinema's Dark Sisters Meet*. Jefferson: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2011.
- Merrington, Peter, Matthew Hanchard, Bridgette Wessel, Michael Pidd, Katherine Rogers, David Forrest, Andrew Higson, Roderik Smits, Nathaniel Townsend en Simeon Yates. "Using mixed-methods, a data model and a computational ontology in film audience research." *Cultural Trends* 28, nr. 2-3 (juni 2019): 118-131.
- Miller-McLemore, Bonnie J. "Five Misunderstandings about Practical Theology." *International Journal of Practical Theology* 16, nr. 1 (2012): 5-26.
- Miller-McLemore, Bonnie J. "Introduction: The Contribution of Practical Theology." in *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*. ed. Bonnie J. Miller-McLemore. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2012.
- Miller-McLemore, Bonnie J. "Practical Theology." In *Encyclopedia of Religion in America*. ed. Charles H. Lippy en Peter W. Williams. Washington, D.C.: Congressional Quarterly Press, 2010.
- Miller-McLemore, Bonnie J. "The Theory-Practice Binary and the Politics of Practical Knowledge." *Conundrums in Practical Theology*. ed. Joyce Ann Mercer en Bonnie J. Miller-McLemore. Leiden, Boston: Brill, 2016.
- Nationaal Ethiek Overleg Sociale en Gedragwetenschappen. *Code of ethics for research in the social and behavioural sciences involving human participants*. Mei, 2018. <https://www.nethics.nl/Gedragscode-Ethical-Code/>
- Nederlandse gedragscode wetenschappelijke integriteit. 2018. <https://doi.org/10.17026/dans-2cj-nvwu>.
- Nederlandse Geloofsbelijdenis.nl. Geraadpleegd op: 17 mei, 2021. Beschikbaar op: <https://www.nederlandse-geloofsbelijdenis.nl/artikel-12>.

- Ochoa, George. *Deformed and destructive beings: the purpose of horror films*. Londen, etc.: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2011.
- Oliver, Mary Beth en Meghan Sanders. "The Appeal of Horror and Suspense." In *The Horror Film*. ed. Stephen Prince. Londen etc.: Rutgers University Press, 2004.
- Osmer, Richard R. *Practical Theology: an Introduction*. Grand Rapids: Eerdmans, 2008.
- Ouweneel, W.J. *Het domein van de Slang, Christelijk handboek over occultisme en mysticisme*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1978.
- Paul, Joseph. "Just a Movie? Scary Films Can Remain in Your Brain." *Purdue University News*, 17 oktober 17, 2018. Geraadpleegd op 1 maart 2021. Beschikbaar via <https://www.purdue.edu/newsroom/releases/2018/Q4/just-a-movie-scary-films-can-remain-in-your-brain.html>.
- Paul, M.J., ed. *Geestelijke strijd: Demonie en bevrijding in christelijk perspectief*. 4^e druk. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2002.
- Pirner, Manfred L. "Religious Socialization by the Media? An Empirical Study and Conclusions for Practical Theology." *International Journal Practical Theology* 13 (augustus, 2010): 275-292.
- Plate, Brent. *Religion and film: cinema and the re-creation of the world*. 2e. ed. New York: Columbia University Press, 2017.
- Pleizier, T. en H. Schaap-Jonger. "Gereformeerde praktische theologie, een methodologische aanzet." *Theologia Reformata* 52, nr. 4 (december, 2009): 345-356.
- Procedure voor ethische toetsing van studentenonderzoek*, afdeling Communicatiewetenschap Universiteit van Amsterdam (2014).
- Robinson, Tom, Clark Callahan en Keith Evans. "Why Do We Keep Going Back? A Q Method Analysis of our Attraction to Horror Movies." *Operant Subjectivity: The International Journal of Q Methodology* 37, nr. 1-2 (2014): 41-57. DOI: 10.15133/j.os.2014.004.
- Roukema, Mirjam. "Bijna Helpt Refojongeren Bewust Online." *Digibron.nl*, 12 november, 2019. Geraadpleegd op 1 maart 2021. Beschikbaar via https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/offset/6/zoekwoord/netflix+gebruik/id/tag:RD.nl,20191112:newsml_2cb1a11260859559bc3525408471ae1e.
- Savage, Sara B., Sylvia Collins-Mayo, Bob Mayo en Graham Cray. *Making Sense of Generation Y: The World View of 15- to 25-year-olds*. Londen: Church House Publishing, 2006.
- Schneider, Steven Jay. "Toward an Aesthetics of Cinematic Horror." In *The Horror Film*. ed. Stephen Prince. Londen, etc.: Rutgers University Press, 2004.
- Schweitzer, Darrell. "The Devil." In *Icons of horror and the supernatural: an encyclopedia of our worst nightmare*. Dl. 1. ed. door S.T. Joshi. Westport; Londen: Greenwood Press: 2007.
- Smuts, Aaron. "Cognitive and Philosophical Approaches to Horror." In *A Companion to the Horror Film*. ed. Harry M. Benshoff. Chichester: John Wiley and Sons, 2014.
- Sonnenberg, Ronelle, Elsbeth Visser-Vogel en Harmen van Wijnen. "Reconstructing Faith Narratives: Doing Research on the Faith of Adolescents." *Journal of Youth and Theology* 15, no. 1 (2016): 23-43. <https://doi.org/10.1163/24055093-01501008>.
- Sonneveld, Reinier. "Kun Je Bezeten Zijn?" *Visie EO*. Geraadpleegd op 10 juli 2021. Beschikbaar op: <https://visie.eo.nl/artikel/2019/11/kun-je-bezeten-zijn>.
- Stone, Bryan. "The Sanctification of Fear: Images of the Religious in Horror Films." *Journal of Religion & Film* 5, nr. 2, art. 7 (oktober, 2001): 1-32.
- Swinton, John en Harriet Mowat. *Practical Theology and Qualitative Research*. 2^e ed. Londen: SCM Press, 2016.
- Telford, William R. "'Speak of the Devil': The Portrayal of Satan in the Christ Film," in *The lure of the dark side: Satan and Western demonology in popular culture*. ed. Christopher Partridge en Eric Christianson. Londen en New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2009.
- "The Conjuring – Patrick Wilson: Ed Warren Quotes." *IMDb*. Geraadpleegd op 21 juni 2021. Beschikbaar op: <https://www.imdb.com/title/tt1457767/characters/nm0933940>.
- "The Conjuring FAQ." *IMDb*. Geraadpleegd op 21 juni 2021. Beschikbaar op: https://www.imdb.com/title/tt1457767/faq?ref_=tt_faq_1#fq0040586.

- Tudor, Andrew. "Why horror? The peculiar pleasures of a popular genre." In *Horror, the Film Reader*. ed. Mark Jancovich. Londen en New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2002.
- Vreugdenhil, G.C. *Onheil dat voorbijgaat, Psalm 91 en de (oudoosterse) bedreiging door demonen*. Diss. Utrecht: Universiteit Utrecht, 2013.
- Ward, Cassidy "Into the Dark: What is the physical and mental impact of binge-watching horror movies?" *Syfy Wire*, 25 januari, 2021. Geraadpleegd op 1 maart 2021. Beschikbaar op: <https://www.syfy.com/syfywire/binge-watching-horror-movies-mental-impact>.
- Wijnalda, H. "Een gereformeerde visie op praktische theologie." *Theologia Reformata* 52, nr. 4 (december, 2009): 334-344.
- Winter, Rainer. "Cultural Studies," in *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis*. ed. Uwe Flick. Los Angeles etc.: SAGE Publications Ltd., 2014.
- Winter, Rainer. "The search for lost fear: The social world of the horror fan in terms of symbolic interactionism and cultural studies." In *Cultural Studies: A Research Annual*. Dl. 4. ed. Norman K. Denzin. Greenwich: JAI Press Inc., 1999.

Bijlage 1: Online enquête vragen

Alleen de vragen zijn in het onderstaande ingevoegd. De antwoorden zijn namelijk te vinden in hstk. 6.

INLEIDING:

Beste jongere,

Hieronder volgt een korte vragenlijst over filmkijken. Het invullen kost je nog geen vijf minuten.

Al je antwoorden blijven anoniem en worden veilig bewaard. Voor het onderzoek zal er vertrouwelijk van je antwoorden gebruik worden gemaakt.

Fijn dat je deze enquête wil invullen! Je medewerking is uiteraard geheel vrijwillig.

Alvast bedankt!

Corjan Rijsdijk

Student aan de Protestantse Theologische Universiteit

ALGEMEEN:

1. Hoe oud ben je?
2. Ben je een man of een vrouw?
3. In welk leerjaar zit je?
4. Bij welke kerkelijke denominatie ben je lid?

VRAGEN:

5. Het is bekend dat jongeren veel film kijken, ook reformatorische jongeren. Hoe vaak kijk jij film (bijv. via Netflix, Videoland, Ziggo, enz.)?

Antwoord: Iedere dag/ Één keer per week/ Af en toe/ Nooit

(Indien 'nooit' → direct naar het einde: [Nogmaals dank voor het invullen!!](#))

6. Één van de filmgenres is horror. Kijk je wel eens horrorfilms?

Antwoord: Ja/ nee

Indien 'Nee' → 7. **Waarom niet?** Vink aan wat van toepassing is (max. 3): Omdat...

Daarna: [Nogmaals dank voor het invullen!!](#)

Indien 'Ja' bij 6 direct naar vraag 8:

8. Kijk je ook horrorfilms waar de duivel of demonen, contact met geesten, bezetenheid en dat soort dingen in voorkomen?

Antwoord: Ja/ nee

Indien 'Nee' verder naar het einde: → [Nogmaals dank voor het invullen!!](#)

Indien 'Ja' → de volgende vragen:

9. Vink de films of series aan die jij kent? Selecteer er minimaal 1 (bij twijfel kan je even googelen). Titels die er niet tussen staan kan je zelf invoeren in het vrije invoveld onderaan.

Antwoord:

Films: The Conjuring/ Deliver us from Evil/ Verónica/ La Influenza/ Relic/ Insidious (2/3)/ Ouija / Eli/ His House/ The Exorcist/ Voces/ Down a Darkhall/ La Marca del Demonio.

Series: The Witcher/ Chilling Adventures of Sabrina/ Lucifer/ Locke and Key/ American Horror Story/ Stranger Things.

Anders:

10. Wat spreekt je aan in dit soort films? Vink aan wat van toepassing is (max. 3):

11. Film is natuurlijk fantasie en door mensen gemaakt, maar geloof je dat duistere machten - zoals de duivel - écht bestaan?

12. Zijn deze verfilmde duistere machten hetzelfde als waar in de Bijbel over gesproken wordt?

Nu je zover gekomen bent, wil ik je nog iets vragen...

13. Zou jij mij willen helpen?

Antwoord: Ja/ nee

Indien 'Nee' → verder naar het einde: → [Nogmaals dank voor het invullen!!](#)

Indien 'Ja' → Naam & Emailadres invullen bij vraag 13 en 14.

Einde. Nogmaals dank voor het invullen!!

Bijlage 2: Interviewvragen

Deze vragen waren niet leidend bij het interviewen. Ze fungeerden meer als topiclijst. Zeker wat de deelvragen betreft. '0-vragen' waren niet direct relevant, maar om rustig ergens naartoe te vragen/praten. Het onderdeel 'Geloof & Film' omvat vooral suggesties om naar te vragen. Er is namelijk overlap tussen de vragen.

ALGEMEEN:

0: Beste (...), zou je willen vertellen wie je bent, hoe oud, waar kerk je, uit wat voor gezin kom je, ed.?

GELOOF:

1: Kun je iets vertellen over welke rol het geloof speelt in jouw leven?/ Zou je jezelf christelijk noemen? Wat versta je daaronder?

Kun jij iets vertellen over de manier waarop jouw geloof bepaalde keuzes bepaalt in jouw leven? (evt. voorbeelden geven als deze vraag moeilijk is: hoe vaak je naar de kerk gaat, stille tijd houden, bijbellezen na het eten)

In hoeverre worden keuzes voor levensstijl en manier van leven bepaald door jouw geloof?

2A. Ik ben ook benieuwd naar jouw gedachten of opvattingen over God.

Wie is God voor jou persoonlijk?

Hoe belangrijk is leven met God voor jou?

Heb je wel eens een bijzondere ervaring met God gehad? Kun je die beschrijven?

2B. En hoe zit het met de duivel & demonen, kun je daar iets over vertellen?

Wat weet je van hem (uit de Bijbel)?

Welke plaats heeft hij in het geloof/ de traditie waar je uit komt? Waar, wanneer, hoe komt hij voor. Je mag denken aan preken, catechese, schoolonderwijs, opvoeding thuis...

Bestaat de duivel volgens jou? (En/of engelen?)

Heb je wel eens een ervaring gehad waardoor je zeker wist dat hij er is?

FILM:

0: Zou je mij iets willen vertellen over je filminteresses? Wat voor films kijk je het liefst?

1A: Je kijkt ook horrors, sinds wanneer? Zou je iets willen delen over je eerste kennismaking?

Keken je vrienden dat ook?

Deel je je ervaringen met mensen/ kijk je samen?

1B: Met welke regelmaat kijk je horror?

1C: Zou je iets meer willen vertellen over wat je aanspreekt aan horrorfilms?

Welke vindt je de leukste/ beste, waarom?

Wat maakt een horror 'goed' of 'geslaagd'?/ Of wat maakt dat je er naar uit ziet?

2A: Er zijn horrors waarin de duivel, demonen, boze geesten, bezetenheid, exorcisme, hekserij, magie, ed. in voorkomen. Ook wel bovennatuurlijke horrors genoemd.

Weet je wat dat zijn?

Wel eens zo'n films gezien waarin dat soort machten voorkwamen?

Welke titels schieten je te binnen?

Zou je iets willen vertellen waarom je kijkt naar zulke films?

Wat reiken zulke films jou aan?/ Wat levert het je op?

2B: Welke van zulke (bovennatuurlijke) horrors hebben de meeste indruk op je gemaakt?

Wat voor scenes maakten de meeste indruk?

Zou je iets willen vertellen hoe je die/dat gedeelte beleefde? Wat gebeurde er? Wat dacht je allemaal?

GELOOF & FILM:

1: (In het verlengde van 2A+B) Is het wel eens voorgekomen dat er sprake was van herkenning? Dat je iets van de duivel, of iets van boze of duistere machten zag in (bovennatuurlijke) horrorfilms? Hoe herken je die dan?

Hoe ziet de duivel er volgens jou uit dan? Waar denk je aan als je jezelf de duivel voorstelt?

Welke film tekent hem/ boze machten het duidelijkst? Welke kenmerken heeft hij?

2: Heb je wel eens het gevoel gehad dat het 'duistere' of 'kwaad' heel dichtbij kwam in een horrorfilm? Zou je iets willen vertellen over die ervaring? Wat gebeurde er met je? Wat dacht je?

(3: Wat denk je van dat duistere of duivelse wat je soms ziet in bovennatuurlijke horrorfilms?

Hoe echt of nep komt het op je over?

Is er een mogelijkheid dat er in het echt ook zoiets kan gebeuren? Wat wel, wat niet?

Er is wel/geen link tussen wat je dan gelooft over de duivel en wat je kan zien in een horror?

→ PM: Enquête data.)

4: Hebben films waar 'duistere krachten' in voorkomen je wel eens aan het denken gezet over de duivel?

Ben je anders gaan denken over duistere of boze machten? Waarover?

Is dat ook een reden voor het kijken naar zulke films? → PM: Enquête data.

5: Doen van die scènes waar de duivel of bezetenheid in voorkomen je soms denken aan verhalen/ aspecten uit de Bijbel? Welke verhalen? Waarom?

6: Kan je iets vertellen over wat je ouders ervan vinden dat je zulke films kijkt?

Vragen rondom de FILM-ELICITATIE:

- Wat is je eerste reactie, wat zijn je eerste gedachten?
- Waar keken we precies naar? -> Hoe écht zijn deze beelden nu eigenlijk voor je? Entertainment?
- Wat roept het bij je op? Waar doet het je aan denken?
- Wat raakt je? Wat sprak aan?
- Wat vond je ervan om dit te zien? Waarom?
- Had je dit al eerder gezien? Hoe vond je dat toen?

EINDE INTERVIEW:

- Is er iets waarop je wilt terugkomen? Sta je nog steeds achter je beslissing dat wat je mij hebt aangereikt gebruikt wordt voor mijn onderzoek?
- Is er een vraag die ik niet gesteld heb, maar wel had moeten stellen?

Vervolgens gaf ik (nog eens) aan hoe ik omga met hetgeen ik opgenomen heb en hoe en waarvoor het gebruik wordt.

Bijlage 3: Brief aan de ouders

Geachte ouder(s)/verzorger(s) van de leerlingen uit havo-4, vwo-4 en -5,

Het Calvin College werkt mee aan een klein onderzoekje vanuit de Protestantse Theologische Universiteit Amsterdam, dat wordt uitgevoerd door Corjan Rijsdijk t.b.v. zijn afstuderen. In dit onderzoek worden leerlingen van het Calvin College bevraagd op hun filmkijkgedrag.

Het onderzoek zal bestaan uit een enquête en enkele interviews. De informatie wordt (ook voor docenten) anoniem verzameld.

De data zal niet herleidbaar zijn naar een specifiek persoon en zal overeenkomstig de privacy wetgeving en het datamanagementbeleid van de PtHU worden behandeld.

Als u bezwaar heeft of u heeft vragen over dit onderzoek, dan kunt u contact opnemen met ondergetekende.

Met vriendelijke groet,

A. (Toon) Rijsdijk
rsd@calvincollege.nl

Calvin College Goes
www.calvincollege.nl

(0113) 21 10 20

Overige contactgegevens:
www.calvincollege.nl/contact

Hoofdlocatie

Bezoekadres
Klein Frankrijk 19
4461 ZN Goes

Postadres
Postbus 362
4460 AT Goes

Telefoon / e-mail
(0113) 21 10 20
info@calvincollege.nl

www.calvincollege.nl

Bijlage 4: *Informed consent*

TOESTEMMINGSFORMULIER (*informed consent*)

Het onderzoek

Dit onderzoek wordt geleid door Corjan Rijsdijk in het kader van zijn masterthesis.

Het doel van het onderzoek is het beschrijven van wat het kijken naar bovennatuurlijke horrorfilms betekent voor het geloof in boze machten van reformatorische jongeren.

U neemt deel aan een onderzoek waarbij we informatie zullen vergaren door u te interviewen en uw antwoorden op te nemen via een audio-opname. Er zal ook een transcript worden uitgewerkt van het interview. Uitsluitend ten behoeve van het onderzoek zullen de verzamelde onderzoeksgegevens worden gedeeld met de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam.

Potentiële risico's en ongemakken

Tijdens uw deelname aan deze studie kunnen u vragen worden gesteld die u als (zeer) persoonlijk kunt ervaren, vanwege de (gevoelige) aard van het onderwerp. Wij stellen deze vragen enkel en alleen in het belang van het onderzoek. U hoeft echter geen vragen te beantwoorden die u niet wilt beantwoorden. Uw deelname is vrijwillig en u kunt uw deelname op elk gewenst moment stoppen.

Vergoeding

U ontvangt voor deelname aan dit onderzoek een vergoeding van €20,- als waardering voor uw deelname.

Vertrouwelijkheid van gegevens

Wij doen er alles aan uw privacy zo goed mogelijk te beschermen. Er wordt op geen enkele wijze vertrouwelijke informatie of persoonsgegevens van of over u naar buiten gebracht, waardoor iemand u zal kunnen herkennen. Voordat onze onderzoeksgegevens naar buiten gebracht worden, worden uw gegevens zoveel mogelijk geanonimiseerd. In een publicatie zullen anonieme gegevens of pseudoniemen worden gebruikt. De audio-opnamen, formulieren en andere documenten die in het kader van deze studie worden gemaakt of verzameld, worden opgeslagen op een beveiligde locatie bij de Vrije Universiteit Amsterdam en op de beveiligde (versleutelde) gegevensdragers van de onderzoekers. De onderzoeksgegevens worden bewaard voor een periode van minimaal 10 jaar. Uiterlijk na het verstrijken van deze termijn zullen de gegevens worden verwijderd of worden geanonimiseerd zodat ze niet meer te herleiden zijn tot een persoon.

De onderzoeksgegevens worden indien nodig (bijvoorbeeld voor een controle op wetenschappelijke integriteit) en alleen in anonieme vorm ter beschikking gesteld aan personen buiten de onderzoeksgroep.

Vrijwilligheid

Deelname aan dit onderzoek is geheel vrijwillig. U kunt als deelnemer uw medewerking aan het onderzoek te allen tijde stoppen, of weigeren dat uw gegevens voor het onderzoek mogen worden gebruikt, zonder opgaaf van redenen. Het stopzetten van deelname heeft geen nadelige gevolgen voor u of de eventueel reeds ontvangen vergoeding. Als u tijdens het onderzoek besluit om uw medewerking te staken, zullen de gegevens die u reeds hebt verstrekt tot het moment van intrekking van de toestemming in het onderzoek gebruikt worden. Wilt u stoppen met het onderzoek, of heeft u vragen en/of klachten? Neem dan contact op met de onderzoeker:

Naam: Corjan Rijsdijk.

Telefoon: +31 6 340214236

Email: corjan_1@hotmail.com

TOESTEMMING

Ik verklaar hierbij:

O dat ik op een voor mij duidelijke wijze (mondeling) ben ingelicht over de aard, methode en doel van het onderzoek. Ik heb daarna de mogelijkheid gehad om vragen te kunnen stellen. Deze vragen zijn voldoende beantwoord.

Ik begrijp dat:

O ik mijn medewerking aan dit onderzoek kan stoppen op ieder moment en zonder opgave van reden.

O gegevens anoniem worden verwerkt, zonder herleidbaar te zijn tot de persoon.

O de opname nog 10 jaar wordt bewaard.

Ik verklaar dat ik:

O geheel vrijwillig bereid ben aan dit onderzoek mee te doen. Er is geen expliciete of impliciete dwang voor mij om aan dit onderzoek deel te nemen. Het is mij duidelijk dat ik deelname aan het onderzoek op elk moment, zonder opgaaf van reden, kan beëindigen. Ik hoef een vraag niet te beantwoorden als ik dat niet wil.

O toestemming geef dat de uitkomsten van dit interview verwerkt worden in een verslag, thesis of wetenschappelijke publicatie.

O toestemming geef om het interview op te laten nemen door middel van een audio-opname en mijn antwoorden uit te werken in een transcript.

DEELNEMER

Handtekening: .....

Naam: .....

Datum: .....

ONDERZOEKER

Handtekening: .....

Naam: .....

Datum: .....

Bijlage 5: Beschrijving van de uitvoering van het kwalitatief onderzoek

De eerste stap in het onderzoeksproces was formeel toestemming krijgen van het *Calvin College Klein Frankrijk* te Goes. Via een brief waarin ik uitlegde wat mijn onderzoek omvatte, vroeg ik toestemming. Het duurde niet lang of ik kreeg toestemming voor het onderzoek.

De volgende stap was het uitzetten van de enquête in de klassen HAVO 4 en VWO 4 en 5. Na één week werd een herinnering gestuurd. In de tussentijd zag ik in de resultaten dat niet zoveel jongeren horrorfilm keken, en slechts een klein deel daarvan bovennatuurlijke horrorfilms keek. Van deze jongeren wilde nauwelijks iemand helpen bij vervolgonderzoek. Daarom besloot ik bij de tweede herinnering het bedrag van €10 euro te verhogen naar €20,-. In de herinneringsmail werden degenen die de enquête al hadden ingevuld hiervan op de hoogte gesteld. Uiteindelijk vond ik vier respondenten. Eigenlijk was er één respondent meer, maar die was onder de zestien jaar en kwam daarom te vervallen.

Toen uit emailcontact bleek dat enkele jongeren liever geen focusgroep wilden, heb ik besloten om duo-interviews in te zetten als methode. Overigens verliep het contact met verschillende jongeren moeizaam. Ze gebruikten hun schoolemail niet getrouw. Dit vertraagde de organisatie van de interviews. Mede omdat één persoon ziek werd was ik genoodzaakt het interview opnieuw uit te stellen.

Omdat de focusgroep niet meer doorging kreeg de film-elicitering ineens een andere plek. Aanvankelijk wilde ik daarmee starten. Nu werd die geplaatst aan het einde van het interview. De praktische reden was dat ik gebonden was aan de roostertijden van de leerlingen (de interviews werden georganiseerd onder lestijd) en niet zeker wist of er wel tijd voor was. Liever deed ik de interviews goed, om daarna te zien hoeveel ruimte er nog was voor de elicitering. De organisatie van de duo-interviews onder lestijd was al complex genoeg.

Omdat ik gebonden was aan de lestijden gebeurde het dat ik het eerste interview later moest afronden. Ik kreeg het niet voor elkaar in het eerste lesuur van 8:50 tot 9:35 om het hele interview te doen. De introductie, het ondertekenen van consenten en dan nog twee personen interviewen is in die korte tijd niet haalbaar. En omdat het volgende duo van 9:40 tot 11:25 stond gepland, kon ik pas om 11:30 het eerste duo afronden. Ik moest de draad oppakken bij de vraag of en hoe ze de duivel of het kwaad herkenden in horrorfilms.

Na het tweede duo had ik geen tijd meer voor pauze. Er was al nauwelijks tijd en ruimte overgebleven voor de film-elicitering aan het einde van het interview bij het tweede duo. Ik had daarom moeite met schakelen en was vermoeid toen ik het interview met het eerste duo afrondde om 11:30. Wellicht is dit van invloed geweest op de kwaliteit. En dat niet alleen, ik had nog nooit een duo-interview gedaan. Ik ervoer de waarheid van de woorden van Beuving en De Vries: “asking questions, listening carefully, and truly understanding what another person is saying, all at the same time, is quite difficult.”¹⁹⁰ Overigens was de informatie verzadiging vanuit de interviews al best hoog waardoor de elicitering van ca. 10 minuten (5 minuten kijken naar een scène van bezetenheid en 5 minuten gesprek) meer bevestigend functioneerde m.b.t. wat er al besproken was, dan dat het leidde tot verdieping. Verder waren de respondenten wellicht vermoeid na ruim anderhalf uur zitten.

Tot slot kwam ik er tijdens de interviews ook achter dat één van de respondenten niet meer gelovig was. Ze leefde nog wel in een reformatorische context qua kerk, gezin en school, maar ze ging niet meer naar de kerk. Helaas moest ik dat voor lief nemen, gezien het gebrek aan respondenten. Uiteindelijk kwam deze respondent wel in aanmerking, omdat ze nog wel reformatorisch is wat cultuur en achtergrond betreft. Ze kende de reformatorische context van binnenuit, evenals het wereldbeeld.

---

¹⁹⁰ Beuving en de Vries, *Qualitative Research*, 111.

Bijlage 6: Beschrijving van de interviews

In deze bijlage bevindt zich de uitwerking van de twee duo-interviews per respondent. Op hoofdlijnen is de inhoud chronologisch weergegeven. De citaten zijn niet altijd even mooi, omdat ze letterlijk zijn overgenomen uit de audiobestanden. Verder hebben al de respondenten hun instemming gegeven voor het gebruik ervan. Na het interview hebben ze de hier ingevoegde beschrijvingen doorgenomen en hun instemming gegeven dat dit een betrouwbare weergave is van hetgeen besproken is tijdens de interviews.

Afkortingen:

R = respondent.

(..)/ (...) = korte of langere stilte.

() = weggelaten

[ ] Achtergrond informatie of (relevante) non-verbale informatie.

Respondent 1

ALGEMEEN

R1 is 16 jaar. Hij komt uit Meliskerke. Hij is de jongste uit een gezin met vijf kinderen. Hij heeft twee broers en twee zussen. Hij gaat in de Gereformeerde Gemeente van Meliskerke naar de kerk. R1 is een HAVO 4 leerling.

GOD & GELOOF

Het eerste wat R1 deelt als er naar het geloof wordt gevraagd, is dat hij van een strenge kerk is. Hij voegt daar aan toe dat hij er niet van houdt. Er is te weinig aandacht voor de jeugd vindt hij. Zelf zou hij liever naar een dominee gaan die de jeugd er wat meer bij betreft of wat makkelijker preekt. R1 noemt zich zeker christelijk. Elke dag is hij met z'n geloof bezig. Het geloof beïnvloed zijn leven wel, meent hij.

God is voor R1 iemand met veel macht. Hij is Schepper van hemel en aarde die bestuurt hoe alles gaat. Dit lijkt hem rust te geven. Hij herkent zich ook wel in de opvatting van respondent 2 die God ziet als iemand die regels geeft, maar primair is Gods macht voor hem. De vraag of hij God zou kunnen missen vindt hij lastig. Hij denkt van niet. Ook vanwege de omgeving (kerkelijke context) waarin hij verkeert.

DUIVEL & BOZE MACHTEN

Wanneer R1 wordt bevraagd over de duivel en boze machten, wat hij daarvan weet en hoe hij daarover denkt, verwijst hij direct naar de Bijbel. Hij legt uit dat volgens de Bijbel alles goed is gemaakt. Maar het tegendeel blijkt in de wereld. "En dan denk je: er is wel iemand bezig die het allemaal verstoort."

R1 situeert de duivel onder God. Hij is "veel met mensen, om ze bij Christus weg te krijgen". Hij heeft veel macht en is een tegenstander van God. Als hij wordt gevraagd op welke manier de duivel probeert te beïnvloeden noemt hij twee voorbeelden. Hij denkt dat de telefoon een grote rol speelt als het gaat over de invloed van de duivel. Het tweede voorbeeld is een terrasje pakken op zondag. Hij bedoelt daarmee: de duivel laat je dingen doen die je anders niet zou doen op zondag. Hoe? "Soort gezelligheid maken en dan met je gedachtes er niet bij stil staan dat het een zondag is."

Op de vraag of de duivel ook nog werkzaam is op andere terreinen, antwoordt hij dat de duivel ook achter een beweging als IS zit. Hij meent dat de duivel ook werkt in het geloof van de IS-beweging. R1 gelooft dus dat de duivel werkzaam is. Echter, op de vraag of hij de invloed van de duivel ook kan herkennen in zijn eigen leven (behalve wellicht zijn telefoon?) antwoordt hij, dat hij dat lastig vindt. De duivel lijkt eerder op veilige afstand. Toen ik vroeg wanneer je veilig voor hem bent, antwoorde R1: "Als je bij God mag zijn".

Wat betreft zijn denken of opvatting over de duivel wijst hij in lijn met respondent 2 op de kerkelijke- en school context. De geloofsopvoeding heeft hier het stempel op gezet.

FILMINTERESSE & HORRORFILM

R1 kijkt het liefst actiefilms. Een sprekend voorbeeld van een leuke film is *The Fast and the Furious*. Soms kijkt R1 ook horrorfilms. Zijn eerste horrorfilm keek hij rond z'n veertiende. Hij vermoedt dat het de film *IT* was, een bovennatuurlijke horrorfilm? overigens. Stephen King's *IT* was voor hem ook de meest geslaagde horror die hij zich kan herinneren.

R1 is geen uitgesproken horrorkijker. Hij kijkt ze ongeveer ééns in de drie maanden, vermoedt hij. De reden voor deze frequentie is het gegeven dat hij meer van actiefilms houdt. Als R1 horror kijkt gebeurt dit "redelijk vaak" met vrienden.

Wat hem aanspreekt aan dit genre zijn de onverwachte of onvoorspelbare dingen. Een goede horrorfilm zit niet alleen goed in elkaar (realisme), maar weet hem ook te laten schrikken. Hij vindt het : "knap dat ze het zo maken in die film en dat je er dan telkens opnieuw tóch van schrikt." En je toch zoiets hebt van: "hoe doen ze dit, hoe kan dit, hoe gebeurt dit?" R1 herkent zich ook wel in de 'wat als' scenario's van respondent 2; wat hij zou doen in een bepaalde ingewikkelde verfilmde situatie. Echter, ook de gezelligheid met een groepje vrienden vindt hij belangrijk.

BOVENNATUURLIJKE HORRORFILMS & GELOOF IN DE DUIVEL & DE BIJBEL

Aanvankelijk meende R1 dat *The House of the Clock in the Wall* een bovennatuurlijke horrorfilm was. Dat was een vergissing, want die film past eerder in het genre *fantasy* en *comedy* (volgens IMDb). Even later begreep R1 dat de *The Exorcist* een klassiek voorbeeld is van een bovennatuurlijke horror. De aanleiding voor het kijken van dit sub-genre zijn vaak vrienden: "Ja, meestal is het een vrienden suggestie van uhm, zullen we deze film kijken?" Zelf kijkt hij écht van alles. Relateren we deze gegevens aan wat R1 invult in de enquête, dan blijkt dat hij bovennatuurlijke horrors niet primair kijkt om iets van de onzichtbare werkelijkheid te zien. Eerder is dat bijvangst, zo blijkt uit het interview. In dit verband deelt R1 tussendoor wat kijkervaring kan doen: "Ja, ik denk dat je het op den duur minder gaat inzien. "Want dan denk je: Ja het is een film en het gebeurt vaker zeg maar."

Wat uit horrorfilms "in je achterhoofd" blijft volgens R1 is het schrikmoment. R1 illustreert dit met een voorbeeld. "Nou, bij de film *IT* ook. Dan wordt zo'n jongetje aan het begin het riool ingetrokken zeg maar. Die is dan met een bootje aan het spelen buiten. En dan wordt hij ineens in het riool getrokken. En dat zie je dan soms nog wel eens voor je." Tegelijk geeft hij aan: "Maar, je denkt toch ook van: dit is geen werkelijkheid. Want in principe zou het nooit moeten kunnen." Als we hierover doorpraten blijkt dat sommige bovennatuurlijke horrorfilms (net als *IT*) naderhand nog doorwerken. Soms bekruipt R1 de gedachte dat sommige dingen (welke precies zijn onduidelijk) ook écht zouden kunnen gebeuren. Later in het interview merkt hij op: "Soms schrik je zeg maar en dan moet je nog naar buiten daarna. En ja, dan zit het soort wel in je achterhoofd." Wel meent R1 dat je door kijkervaring minder makkelijk "beetgenomen wordt". "Want dan denk je: ja het is een film en het gebeurt vaker zeg maar."

Op de vraag naar hoe R1 de duivel herkent in bovennatuurlijke horrorfilms (in het tweede deel), antwoordt hij het volgende: "Je ziet niet echt de duivel, maar echt wel iets wat in werkelijkheid nooit zou kunnen zeg maar. Waar je dan bij stilstaat van: wow, hoe hebben ze dit voor elkaar gekregen? Hoe is dit gemaakt?" R1 reflecteert hier op het succes van de realistische filmproductie en niet op de bovennatuurlijke filminhoud. Hij voegt eraan toe dat het gevoel dat iets écht is niet altijd standhoudt. "Ja, dat is ook niet altijd. Maar soms heb je weleens als je kijkt, dat je denkt van: dit zou best weleens echt kunnen zijn." Deze reflectie komt niet direct op gang wanneer R1 wordt geconfronteerd met boze machten: "Ik denk het niet. Daar sta je niet echt bij stil."

Wanneer R1 gevraagd wordt hoe hij zich de duivel voorstelt, antwoordt hij "Ja, rooie hoorntjes. Maar dat is een (..) soort symbool is dat ja." Hij weet niet zeker of bovennatuurlijke horrorfilms hebben bijgedragen aan zijn beeldvorming op de duivel en boze machten. Hij licht toe dat het wel zo is dat de duivel soms ook wordt voorgesteld als "iets waardoor je wordt afgeleid. En waardoor je de regels die zijn gegeven soort overtreed." Hij vervolgt: "Ze geven een soort verleiding weer, waardoor je het steeds meer gaat doen en dat je er soort in mee wordt gesleept." Zó komt R1 de duivel soms

tegen in bovennatuurlijke horrorfilms, op een manier die aansluit bij zijn geloofsopvatting over de duivel. In zulke gevallen legt hij een link tussen de filminhoud en zijn geloofsgoed.

In dit verband herhaalt R1 “het is niet echt een duivel. Het is een bepaalde weergave, waar je toch aan het denken wordt gezet van, hoe is dit?”. Als ik doorvraag of hij dit bedreigend vindt, antwoordt hij nadenkend: “Ja, misschien, aan de ene kant is het wel een bedreiging. Want als christen heeft dat soort; kan dat wel impact hebben op christenen.” Net zoals R1 hierboven verwoordt ziet hij hier geen persoonlijke dreiging. Het is meer algemeen: “Een soort, een bedreiging naar het christendom toe. Dat er toch een soort van vijand is die je daar vanaf wil houden.” Als we even later opnieuw op dit punt aankomen in het interview, geeft R1 een voorbeeld van wat wel écht zou kunnen zijn. “Je hebt wel zo’n soort bezeten huis zeg maar. En in principe zou het wel eens kunnen. Want je hebt paranormale onderzoekers die met apparatuur in sommige gebieden gaan zoeken en dan soms bijvoorbeeld ontdekkingen doen. Dus er is wel soort van wat aan de hand. (..) Je zou het wel soort mee kunnen maken.” Maar ook hier blijft het op afstand van R1’s leefwereld, want hij vervolgt: “Maar is dat soort verder weg van de woonwereld waar je echt leeft.” R1 geeft aan dat zo’n verlaten huis niet in zijn omgeving voorkomt. Als ik hier concreet op doorvraag blijft ‘het echte’ op afstand.

Alhoewel R1 dus soms even aan het denken wordt gezet over de duivel of boze machten, betekent dit niet dat hij een link legt met de Bijbel. In de enquête gaf hij als antwoord, dat hij niet wist of de verfilmde duistere machten hetzelfde zijn als waar de Bijbel over spreekt. Uit het voorgaande bleek dat de bovennatuurlijke wezens maar een weergave zijn volgens R1. Ze lijken dus niet perse op waar de Bijbel het over heeft. Verder is de Bijbel niet de aanleiding om boze machten te herkennen in films. “Ja. Het is soort niet echt direct uhm. Hoe zeg je dat? Iets direct naar de Bijbel toe. Maar in de Bijbel staan natuurlijk wel alle wetten.” Met het laatste zinspeelt hij erop dat in horrorfilms de regels uit de Bijbel worden overtreden. Op die manier, als moreel kompas, brengt R1 slechts de Bijbel ter sprake in relatie tot deze films.

LEGITIMATIE

De ouders van R1 maken niet zo’n probleem van filmkijken. Zijn vader kijkt films, en zijn moeder is er zwijgzaam over. Hij geeft aan dat het zou kunnen dat zijn moeder vragen stelt, wanneer ze ziet dat hij gewelddadige scenes kijkt, maar zijn vader niet. Zelf ziet hij geen gevaar in het kijken van bovennatuurlijke horrors. “Nee. Ja, in je achterhoofd speelt toch wel dat het gespeeld is. En dan denk je van: het is gespeeld, het zijn acteurs.”

FILM ELICITATIE

R1 heeft *The Conjuring* nog nooit gezien. Op de vraag waar we naar kijken – zijn eerste ingeving na het kijken van de scene – antwoordt hij dat we een bezetene zagen. Hij geeft in dit verband aan zonder dat er expliciet naar gevraagd werd: “Ja, nu ging ik wel terug naar de Bijbel zeg maar. Want in de Bijbel is er ook zo’n verhaal dat er iemand bezeten is? En daar leg ik nu een link mee.” De film elicitatie en de vragen in het interview hadden wellicht invloed op deze uitlating. Toch eliceerde deze scene dat het referentiekader van de kijker een rol speelt bij het kijken naar een verfilmde bezetene.

Respondent 2

ALGEMEEN

R2 is 16 en zit in de 5e van het VWO. Ze is de jongste van een gezin met drie kinderen; één jongen en twee meiden. Ze gaat in de Gereformeerde Gemeente van Goes naar de kerk.

GOD & GELOOF

R2 noemt zichzelf christelijk. Op de vraag naar de rol van het geloof in haar leven geeft ze aan dat het niet echt een hele grote rol speelt. Ze is “niet echt actief” bezig met het persoonlijk zoeken naar God.

Ze leeft mee met haar familie in het kerkelijke leven en meent dat ze dat wel blijft doen in de nabije toekomst. Het geloof speelt wat dat betreft een rol in haar leven. Ook bij het maken van beslissingen in haar leven. Ze stelt zich dan de vraag “is dit oké?”. R2 ziet God “gewoon als iemand die regels geeft en die je moet naleven”. Wanneer respondent 1 spreekt over God als machtige Schepper, stemt ze in dat ze God daar ook wel in herkent, maar haar eerste ingeving was het niet.

R2 heeft eigenlijk geen idee of ze God kan missen. Wel denkt ze n.a.v. respondent 1, dat ze het geloof niet zou kunnen missen vanwege haar omgeving die christelijk is.

DUIVEL & BOZE MACHTEN

Het antwoord van R2 op de vraag hoe ze denkt over de duivel en wat er bij dat domein hoort is: “Ik vind het geloofwaardiger dat de duivel bestaat, dan dat God bestaat. Ik weet niet waarom. Ik vind het gewoon logischer.” Doorvragen op persoonlijke ervaringen en het kwaad dat zo alomtegenwoordig kan lijken in het leven helpt niet om dit op te helderen. R2 geeft wel toe dat het ook te maken kan hebben met het gevoel dat er iemand bezig is de dingen in de wereld te verstoren, nadat respondent 1 daar op zinspeelt. Het is duidelijk dat R2 zeker is over het bestaan van de duivel. Als R2 wordt gevraagd wat ze weet van de duivel, antwoordt ze: “Dat die tegen God in is”. Ze stemt wel in met het antwoord van respondent 1.

Wanneer het gaat over de manieren waarop de duivel je probeert te beïnvloeden weet ze weinig te bedenken. Wel stemt R2 in met de bijdrage van respondent 1. Die gaf aan dat de duivel je probeert in te palmen met leuke of gezellige dingen, zodat je minder met God bezig bent. Ook door je te laten zondigen. Zelf weet R2 niet aan te geven wat voor invloed de duivel concreet heeft in haar leven. Ze ziet geen direct gevaar in hem. Hij is niet bedreigend dichtbij.

Verder geeft R2 aan dat haar denken over de duivel primair gevormd is in de kerkelijke- en schoolcontext. Ze voegt hier aan toe dat medegelovigen er wellicht ook invloed op hebben gehad.

FILMINTERESSE & HORRORFILM

R2 kijkt het liefst sciencefiction. “Dat vind ik leuk.” Een typisch voorbeeld van een film die haar aanspreekt is *Jurassic Park*. Ook kijkt ze regelmatig horrorfilms. Ze kijkt dit genre ongeveer één keer per week, of om de week. Ze zou zich wel een horrorkijken noemen.

Haar eerste kennismaking met dit genre was in haar woorden “vrij traumatiserend”. Ze keek op haar negende zonder iemand erbij *The Cabin in the Woods*. Pas twee of drie jaar later keek ze zulke films opnieuw. “Maar, uhm, later met vrienden enzo, toen was het wel weer leuker.” Tegen die tijd zat ze al op het voorgezet onderwijs. Tegenwoordig kijkt ze horrors met vrienden of alleen.

Gedurende het interview blijkt dat R2 filmkennis heeft. Zo weet ze uit te leggen dat *IT* twee keer is geproduceerd. Eerst rond 1980 en enkele jaren geleden opnieuw.

Het horror genre houdt R2 bezig. Overigens niet het sub-genre slasher-films. De reden waarom R2 horrorfilms vindt aanspreken “is niet echt zozeer om het feit dat het eng is ofzo. Ik vind het meer (..) gewoon interessant om te zien hoe bepaalde mensen reageren op bepaalde situaties. Ik vind het leuk om dat te analyseren.” Ze kon even geen voorbeeld bedenken van een casus die haar hielp. N.a.v. mijn voorbeeld op basis van de film *Bird Box* lijkt het te gaan om het inleven en uitdenken van ‘wat als’ scenario’s. Wat zou ik doen in hun plaats? Op deze manier reflecteert ze op deze films. Dat gaat het best wanneer ze alleen kijkt. Dit antwoord verheldert wat R2 in de enquête aanvinkte: “Zulke films zijn uitdagend, zo verleg ik mijn grenzen.”

Een horrorfilm is goed “als er veel diepgang in zit vooral. Zeg maar, als er echt heel goed over nagedacht is. En over (..) bepaalde ziekte ofzo. Dat het echt goed uitgewerkt is en niet dat je van bepaalde dingetjes weet van: dat kan helemaal niet.” R2 vindt het belangrijk dat horrorfilms “ook wel realistisch zijn. En dat ze niet hele domme beslissingen maken.” Ze illustreert dit met een voorbeeld. “Als er een moordenaar in je huis zit, dan ren je niet naar boven. Dan ren je naar buiten.” Illustratief voor een goede horror is de serie *Stranger Things*, vertelt ze.

BOVENNATUURLIJKE HORRORFILMS & GELOOF IN DE DUIVEL & DE BIJBEL

R2 kijkt regelmatig bovennatuurlijke horrorfilms. Ze wist dit sub-genre direct te karakteriseren met de film *The Mist*. Het volgende sprak haar aan bij deze film: “Het is gewoon dat je nooit echt ziet wat het wezen is. Want het wezen is de mist. En dat vond ik wel.. bijzonder.” R2 was vanwege de eerste – en nogal bloedige – kennismaking niet direct fan van het genre. Maar tegenwoordig kijkt ze regelmatig bovennatuurlijke horrors. In de enquête wist ze van alle vier de respondenten de meeste films aan te vinken en voegde ze er nog een paar titels aan toe (vooral van Stephen King).

Wat R2 aanspreekt aan bovennatuurlijke horrorfilms is het volgende. “Ik vindt het soms ook wel fijn om te weten, het kan altijd erger, weet je wel. Als je zeg maar een slechte dag hebt ofzo, dan kijk je dat, en dan oh: het kán erger.” Ze kijkt het sub-genre niet perse uit nieuwsgierigheid tot het bovennatuurlijke. Als we het hebben over ‘wat als scenario’s’, deelt R2 dat ze ‘s nachts heel bang is geweest voor de trap. Als ik vraag of dit ook te maken had met horrorfilms antwoord ze: “Ja ook wel. Heeft ook wel een rol. Ik vind ze gewoon eng.” Het lijkt erop dat ze een link weet te leggen tussen het échte leven en bepaalde filminhouden.

Op de vraag naar haar interpretatie van de duivel (of wat er bij hem hoort) in bovennatuurlijke horrorfilms weet ze niet direct antwoord te geven. De duivel komt wel het helderst naar voren bij bezetenheid of bij een bezeten huis (*haunted house*). Maar zegt ze: “Persoonlijk denk ik niet écht dat het in het échte leven echt gebeurt. Dus, ja, ik vind het allemaal een beetje vaag.”

Wanneer ik vraag naar eventuele beeldvorming over boze machten via bovennatuurlijke horrorfilms, geeft R2 aan dat haar beeld van de duivel anders gevormd is. “Uhm wat je ervan ziet op *social media* enzo. Dat is dan toch wel, zeg maar, één of andere vent die hoorntjes heeft en ergens op een troon zit.”

R2 geeft duidelijk aan dat bovennatuurlijke horrorfilms haar meestal niet aan het denken zetten over de duivel en wat bij hem hoort: “Nou, meestal niet echt”. Als ze al aan het denken wordt gezet over deze dingen – vaak rondom de eerste keer kijken – dan zegt ze het volgende: “Over het algemeen denk ik niet dat het echt kan gebeuren zeg maar. Ja, het zou kunnen, maar ik denk niet echt dat het gebeurt, zeg maar.” Bovennatuurlijke wezens in bovennatuurlijke horrorfilms hebben weinig werkelijkheidswaarde voor haar. Er is wel een waarschijnlijkheid, maar die lijkt op afstand. Wanneer respondent 1 een voorbeeld noemt van écht onderzoek door paranormale onderzoekers naar een bezeten huis en ik vraag hoe R2 hier over denkt, antwoord ze: “Een beetje hetzelfde”. Zoiets zou eventueel kunnen.

Het is duidelijk dat het bovennatuurlijke in dit genre nauwelijks iets betekent voor haar geloof. Verder ziet R2 ook geen directe link tussen de Bijbel en bovennatuurlijke filminhouden. Dit nuanceert de enquête, waar ze had ingevuld dat ze deels een link zag. Ze stemt aan het slot van het interview in met de suggestie dat ze de duivel ‘gewoon herkent’, zonder aan het geloof of de Bijbel te denken.

LEGITIMATIE

R2 meent dat het kijken naar bovennatuurlijke horrors niet ten nadele is van het geloof. Het is pas verkeerd wanneer “je het zeg maar boven het geloof stelt”. In de legitimatie van het filmkijken telt mee dat films toch niet echt zijn. In de thuissituatie denkt haar vader hier anders over. Die ziet zijn dochter liever niet film kijken. R2’s moeder vindt het niet zo erg.

FILM ELICITATIE

Het kijken van een scene uit *The Conjuring* roept niet veel op bij R2. Ze had deze film al eens eerder gezien. Op de vraag wat ze zag of wat ze er van vond antwoorde ze: “dat ze niet veel bijzonders zag.” Het riep niets op. “Ik kijk er gewoon naar”, was haar antwoord. Even later voegt ze hier aan toe: “Nou als je dit voor de eerste keer kijkt, vindt je dit wel spannend op zich.”

Respondent 3

ALGEMEEN

R3 is 16 jaar en woonachtig in Kapelle. Op dat dorp gaat ze ook naar de Gereformeerde Gemeente. Ze komt uit een gezin van zeven mensen. Haar oudste zus en broer zijn uit huis. Ze is momenteel de oudste thuis. R3 is een HAVO 4 leerling.

GOD & GELOOF

Het geloof speelt volgens R3 een grote rol. Ze is hier best uitgebreid over. Iedereen in haar familie is christelijk en gelooft, legt ze uit. Ze is erbij opgegroeid en gaat daarom nog steeds elke keer naar de kerk. R3 noemt zichzelf christelijk.

In één ademtocht vervolgt R3 dat ze het geloof wel steeds moeilijker vindt. De reden hiervoor is dat steeds meer mensen het zonder God redden. “Ja dat klinkt echt heel stom ofzo. Maar ik bedoel, heel veel mensen zijn er tegenwoordig die niet meer gelovig, of die. Ja, het is corona ofzo, en dan gaan ze niet meer naar de kerk. Dus dan zit ik wel van, ja (..) , is er nog wel iets ofzo? Maar voor de rest, ja, ik probeer wel altijd gewoon nog te bidden enzo.”

In het verlengde van het voorgaande is God voor R3 Degene waar je naartoe gaat als je het moeilijk hebt. Dan ga je opeens wel bidden, zegt ze. Of ze het zonder God zal redden in het leven vindt ze een moeilijke vraag. Wel is het duidelijk dat ze Hem regelmatig vergeet vooral doordeweeks. Ze vindt dit best erg en voelt zich er slecht over. Verder deelt R3 dat ze God niet zozeer op afstand ervaart. Ze kan zich echter geen ervaring met Hem herinneren als daar concreet naar wordt gevraagd.

DUIVEL/ BOZE MACHTEN

R3 gelooft “zeker wel dat de duivel bestaat”. Ze deelt enkele ervaringen. “Dat heb ik vroeger ook heel veel ervaren. En ja dat denk ik nu nog steeds. En ik, ja dat voel ik soms ook gewoon dat, de duivel je écht uit, uhm, van God probeert weg te trekken.” Ze vertelt meer over deze ervaringen van vroeger, sinds groep 3 toen het allemaal begon. Ze had nachtmerries en had ’s avonds vaak angstaanvallen. Ze bad toen heel veel. De inhoud van de angsten was dat ze dacht dat ze bijna dood ging. Die angsten hadden alles te maken met de duivel: “Ik voelde gewoon dat iets mij heel erg bang maakte, terwijl ik wist dat het eigenlijk niks was ofzo. Maar ik werd soms opeens gewoon heel erg bang ofzo. Ja, ik weet niet anders dan dat de duivel een kwaad iets was.” Sinds de middelbare school is dit over. De aanleiding hiervoor weet ze niet meer. Ze weet alleen dat er iets was omgeslagen en nu is ze helemaal nooit meer bang.

R3 weet makkelijk iets te vertellen over de duivel. Ze hoorde er vroeger altijd over op school en in de Bijbelverhalen. Ook deed ze kennis op vanuit het Bijbel lezen. Hiervoor noemde ze dat de duivel je bij God probeert weg te trekken. Ze legt ook uit dat hij overal is en kwaad is. Ze ziet de duivel als het tegenovergestelde van God. God is goed en de duivel is kwaad, maar God is machtiger dan de duivel. Opnieuw vertelt ze over vroeger, dat wanneer er iets ergs gebeurde, dat ze dan dacht: “oh dat is de duivel. Vroeger had ik echt een heel specifiek beeld gewoon zeg maar. Ik wist precies hoe de duivel eruit zag enzo.” Als we doorpraten over het laatste – ze noemt zichzelf een beelddenker – dan blijkt dat ze de duivel aanvankelijk zag als “één persootje, met van die hoorntjes”.

R3 vindt het wel moeilijk uit te leggen, maar ze weet nu dat hij overal tegelijk kan zijn. “Ik weet wel dat die bijvoorbeeld nu hier kan zijn, maar ook in een lokaal verder.” Verderop in het interview herinnert R3 zich dat de duivel een engel was die uit de hemel is gevallen. Ze realiseert zich in dit verband dat er meerdere engelen vielen en dat er daarom ook meerdere kwade machten zijn. De duivel is hier het hoofd van, legt ze uit. Hij is sinds zijn val de verleider van mensen. Op dit vlak vormt hij in zekere zin een bedreiging voor haar. Nog wat verderop in het interview geeft ze een voorbeeld van – in haar woorden – hoe “sneaky” de duivel is. “Dus bijvoorbeeld dan zit je in de kerk. Dat die dan bijvoorbeeld een bijtje voorbij laten vliegen, waardoor je afgeleid wordt.” In dit verband meent ze dat de duivel je helemaal onder controle kan krijgen. “Niet alleen even afleiding, maar dat die je dan écht helemaal onder controle heeft, soort van.”

FILMINTERESSE & HORRORFILM

R3 kijkt van alles. Meestal kijkt ze fantasie en sciencefiction, zoals *Divergent*. Dat laatste genre vindt ze “altijd heel erg cool”. “Bovennatuurlijke dingen” vind ze ook wel leuk. Het laatste weet ze te verduidelijken met de bovennatuurlijke dramaserie *Manifest*. Een serie waarin vliegtuigpassagiers stemmen krijgen in hun hoofd door een voorval in het vliegtuig. Als ze landen is op aarde alles vijf jaar verder. R3 houdt van heel veel spanning en onvoorspelbaarheid in films. Momenteel kijkt R3 ongeveer één horrorfilm per week. Ze doet dat eigenlijk altijd alleen.

Haar eerste kennismaking met horrorfilms vond plaats op haar tiende. Per ongeluk had ze een “gekke horror” aangeklikt die ging over geesten en spoken. Precies de wezens waar ze vroeger van dacht dat die overal zaten! Ze heeft er lang niet van kunnen slapen.

R3 weet dat er veel verschillende horrorfilms zijn. Het doel van horrors is volgens haar om mensen te entertainen en bang te maken. Lukt dat, dan is hij geslaagd. *Bird Box* is volgens haar daar een goed voorbeeld van. Die vond ze mooi.

BOVENNATUURLIJKE HORRORFILMS & GELOOF IN DE DUIVEL & DE BIJBEL

Wat R3 aanspreekt aan horrorfilms en bovennatuurlijke horrors is dat haar fantasie geprikkeld wordt (net als respondent 4). “Ja, ik hou gewoon heel veel van fantasie. En de werkelijkheid natuurlijk, dat vind ik ook leuk. Maar het is ook leuk om.. Dan heb je gewoon dingen die je nog nooit hebt gezien.” R3 kan erg onder de indruk zijn van wat filmmakers hebben verzonnen. Op de vraag wat bovennatuurlijke horrorfilms R3 te bieden hebben, antwoordt ze, dat het de kijker de gelegenheid geeft om te ontsnappen aan de werkelijkheid. Later antwoordt ze: entertainment, dat is primair. Wat ze in de enquête invulde: ‘zie ik ook eens wat van de onzichtbare werkelijkheid’ zou ook een reden kunnen zijn, maar is niet dé reden.

In het begin van het interview deelt R3 onverwachts een anekdote: “Maar vroeger kende ik ook iemand die was soort van bezeten. Ja, ik snap ook niet helemaal hoe dat zat. Maar diegene was, ja, eigenlijk een soort van bezeten. En uhm, daar was ik altijd heel erg bang voor. En toen heb ik een keer een film gezien met iemand die ook zo was. Maar dat was vanuit het perspectief van diegene. Dus ik heb daar ook verschillend door geleerd. Ja, het is misschien wel anders. Maar daardoor heb ik wel geleerd hoe diegene zich soms voelde. Ik denk van: oh, waarschijnlijk heeft diegene dat dan ook gevoeld.” Uit dit antwoord blijkt dat een bovennatuurlijke horrorfilm herkenning en begrip bood aan R3. Even later legt ze uit dat ze die persoon door zo’n film beter ging begrijpen. Tegelijkertijd merkt ze dan op: “Ja, maar het is natuurlijk nog wel een beetje onwerkelijk. Ja, ik snap het soms nog niet helemaal.”

Duidelijk is – en dat bevestigt R3 opnieuw verderop in het interview – dat ze gelooft dat je bezeten kan worden. “Ik vind het wel soort van eng dat je dan bezeten kan raken daardoor, door een kracht, geest..” R3 legt duidelijk uit dat ze beseft dat een film niet hetzelfde is als wat er vroeger gebeurde met mensen in de Bijbel die bezeten waren (ze brengt uit zichzelf de Bijbel ter sprake). Toch ziet ze een duidelijke parallel tussen bezetenheid in bovennatuurlijke horrorfilms, de Bijbel en de ‘echte wereld’: “Maar eigenlijk is dat hier in onze échte wereld soms ook. Dus dat geeft een soort herkenning.”

Op de vraag hoe R3 de duivel herkent in films antwoordt ze dat dit vooral via de angst is. “Want, zeg maar, angst en de duivel is voor mij hetzelfde.” Dus als in bovennatuurlijke horrorfilms mensen bang zijn door krachten uit het niets “dan denk ik van: ja, dat is de duivel”.

R3 laat zien dat bovennatuurlijke horrorfilms wel wat doen met haar beeldvorming over de duivel. “Ja op plaatjes zie je wel van die rooie; zo’n rood mannetje met van die hoorntjes. Dus dan denk ik daar altijd aan. Maar ik heb, ja, uhm, in horrorfilms zie je vaak ook bijvoorbeeld.. Ja, dan zijn het soort wezens ofzo, denk ik? En dan denk ik van: oh ja, dat kan ook wel, zoals ze daar eruit zien.” Even later geeft ze aan dat ze ondertussen ook beseft dat het vaak niet écht is, maar soms ziet ze in films wel duidelijk dat de duivel machtig is.

Krachtiger dan in de enquête verwoordt R3 dat ze een link legt tussen de Bijbel en bovennatuurlijke filminhouden. Als ik hier naar vraag, antwoordt ze direct: “Ja, want altijd als het gaat

over de duivel, dan denk ik gelijk aan de Bijbel. Want, in de Bijbel komt dat ook heel vaak voor. Dus dan ik denk altijd een beetje: dat is dezelfde duivel die bij Jezus in de woestijn stond.”

Het blijkt dat boze machten in films een zekere werkelijkheidswaarde hebben voor R3. Wat ze ziet, kan in het echt ook gebeuren. Dit gaf ze ook volmondig toe zoals blijkt uit het volgende antwoord. Enerzijds weet ze dat films bedacht zijn, maar anderzijds kunnen sommige bovennatuurlijke aspecten wel waar zijn. “Je kan echt alles bedenken wat je wil in een film. [Lachen] Maar bijvoorbeeld, wat jij al eerder zei is, dat sommigen mensen gewoon ook de duivel oproepen en dat die soort dan écht komt. Of gewoon geesten, kwade geesten. Dan gebeurt er echt iets. En dat is geen wind ofzo. Dus dat kan, op een zekere manier kan het wel.” Wanneer respondent 4 aangeeft dat er ook een psychische oorzaak kan zijn voor bezetenheid, geeft R3 aan te begrijpen wat ze bedoelt. Toch was het bij de persoon waar ze over vertelde niet alleen psychisch, meent R3. Het was onverklaarbaar dat ze er niks tegen kon doen. “Want, op het ene moment was ze heel normaal. Kon, deed ze dus gewoon alles. Op het andere moment was ze gewoon helemaal de weg kwijt soort van.” Wanneer ik R3 vraag of ze bij horrorfilms die dit verbeelden soms bang is, geeft ze aan dat dat vroeger alleen was. Inmiddels is dat niet meer zo. Ze denkt er soms nog wel over na.

Duidelijk weet R3 haar directe kijkervaring te onderscheiden van de reflectie die er op volgt. “Nja, Ik denk niet, al kijk ik een film, denk ik niet heel de tijd aan God. Of: oh, dat is de duivel”. Ze stemt in dat ze niet kijkt als scheidsrechter (mijn woorden). Als ze bewuster nadenkt over wat ze heeft gezien vindt deze interpretatie plaats. Dit blijkt ook verderop uit het interview. Opvallend is dat wanneer ze juist in de film zit, wel onbewust associaties legt met haar geloofsgoed. “Het is niet dat ik altijd naar de Bijbel ga om te vergelijken. Meestal is het gewoon: oh, ja dat is waarschijnlijk weer zo'n scene en dat is toch nep. ( ) Soms lijkt het gewoon echt. En dan zit je zo in die film! En dan denk ik van ohja!”

Niet alleen in de reflectie naderhand, maar ook als R3 dus ‘in de film zit’ gebeurt het ook dat ze een link legt met de Bijbel/ haar geloofsgoed. Niet als er geen herkenning is: “In veel bovennatuurlijke films dan zijn er bovennatuurlijke krachten die heb ik zelf nog nooit gezien.” Maar soms ziet ze meer in bovennatuurlijke filminhouden: “Soms denk ik meestal gewoon: het is nep. Maar soms zie je wel dingen en dan denk ik van: ja, het kan wel echt gebeuren.” Even verderop herhaalt ze: “Maar vaak met het bovennatuurlijke lijkt iets gewoon écht onrealistisch. Gewoon, in ( ) Nederland is alles gewoon zo normaal soort van. Ik heb nog nooit zoiets zien gebeuren. Dus dan lijkt het heel onrealistisch. En dan denk ik van: het is maar een film. Maar soms dan denk ik van ja: (..) het kan gewoon gebeuren, dus, bijvoorbeeld iets normalers.” Ze vervolgt: “Dan denk ik van ja: het kan wel gebeuren en dat is dan wel het werk van de duivel dan.” In vergelijkbare woorden herhaalt ze dit punt later opnieuw: “Omdat ik weet dat het een film is en dan weet ik niet of je alles echt moet geloven. Maar als je er echt goed over nadenkt. Dan denk ik van: ja, het kan.”

Aan het einde van het interview geeft R3 een voorbeeld van een film waar ze “geen enkele seconde dacht aan de duivel of zo”, namelijk: *Bird Box*. Die film was alleen entertainment en was duidelijk nep. “Maar bij dingen die ik echt wel een beetje herken, heb ik dat wel, ja.” Herkenning is de sleutel voor het leggen van een link tussen een bovennatuurlijke filminhoud en haar geloofsgoed. Tot slot antwoord R3 op de vraag of bovennatuurlijke horrors van invloed zijn op haar geloof in de duivel: “Nee, meestal niet eigenlijk”.

LEGITIMATIE

R3 geeft aan dat haar ouders waarschijnlijk niet weten dat ze deze films kijkt. Haar moeder houdt niet van films. Ze kan niet begrijpen dat R3 van filmkijken houdt. Haar vader kijkt wel veel films. “Maar ik denk niet écht dat ze er blij mee zijn, denk ik. (..) Lijkt mij.” Als reden denkt ze aan het zien van geesten en mensen die daar aan dood gaan. Haar ouders zien bovennatuurlijke horrors niet écht als entertainment.

Sommige horrorfilms vindt R3 ook een beetje raar. “Maar dat komt gewoon door mijn eigen geweten. ( ) Dan denk ik van: ja, dat, hoeft ik ook niet te zien, want dat vind ik ook niet leuk om te

kijken of zo. Ik bedoel: ik hoef niet mensen te zien die dood gaan allemaal.” Toch kan ze het wel kijken omdat ze er niet verslaafd aan zal raken. Daarom is het wel veilig om te kijken.

FILM ELICITATIE

N.a.v. het kijken van een scene over een bezetene in *The Conjuring* geeft R3 terloops het volgende aan: “Maar ik geloof wel, zeg maar, dat iemand net zo bezeten is. Maar dan. Dat geluid en zo. En die huid aantasting, dat is allemaal, zeg maar, lijkt mij, overdreven.”

Respondent 4

ALGEMEEN

R4 woont in Arnemuiden. Ze is 16 jaar, bijna 17. Ze komt uit een gezin van 8 mensen. Één broer is uit huis en die woont samen met een vriendin. Hij en nog een broer geloven niet meer. Oorspronkelijk komt R4 uit de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Een kerk die “heel streng” is volgens haar. Momenteel gaat ze niet meer naar de kerk. Voordat het zover was is ze ook nog in andere kerken geweest.

GOD & GELOOF

R4 zou zichzelf niet meer christelijk noemen. Sinds kort noemt ze zichzelf eerder atheïstisch. Terzijde: in ons gesprek voorafgaand aan het interview kwam dit al ter sprake. Haar ouders gaan tot haar verbazing nog wel naar de “GerGem in Ned”, al zijn ze het er niet altijd mee eens hoe het gaat in de kerk waar ze vandaan komen.

DUIVEL/ BOZE MACHTEN

Als ‘niet-gelovige’ is de vraag naar de duivel of het kwaad in algemene zin een moeilijke vraag. R4 antwoordt dan ook: “Ik vind het best moeilijk, maar ik denk niet dat als duivel zeg maar een persoon is, of een wezen.” Als ik haar direct vraag of de duivel of iets dergelijks bestaat geeft ze aanvankelijk aan dat er zoiets zou kunnen zijn. “Ja, ik weet niet wat het is. Uhm.. Ja, dat vind ik moeilijk. Want ja, je kan natuurlijk... Er zijn mensen die het oproepen enzo en dat er dan ook echt dingen gebeuren? En dan denk ik van ja, dat vind ik wel heel interessant. Dus aan de ene kant (..) heb ik wel een idee dat er zoiets, er wel is. Iets met machten of de duivel.” Als ik doorvraag of ze dit ‘iets’ ‘kwaad’ zou noemen antwoordt ze: “Nou, ik weet niet of het perse kwaad is. Misschien is het ook wel goed.”

De in het begin van het interview nog aarzelende houding van R4 klinkt ook door in een anekdote die ze in dit verband deelt. Een vriendin had op een mooie dag gebeden om regen. En het was plotseling gaan regenen. Juist omdat ze niet in God gelooft had R4 “écht zoiets van: oké, wat jij nou zegt, daar kan ik niet bij”. Als ik opnieuw vraag of we kunnen vaststellen of er zoiets als kwaad is antwoordt ze: “Ik durf het niet echt met zekerheid te zeggen”.

In dit verband deelt R4 een dieperliggende aanleiding voor haar huidige levensbeschouwing. De afgelopen twee jaar heeft ze veel meegemaakt. Ze meent dat de aanleiding voor allerlei lijden en problemen op de wereld niets met het bovennatuurlijke te maken heeft. “Ik denk gewoon dat dat de mensheid is. Want iedereen heeft negatieve dingen aan zich.” In het vervolg geeft ze meer toelichting op de dieperliggende aanleiding. “Nou ja, uhm, ik ben christelijk opgevoed. Maar op den duur. Ja, je gaat jezelf afvragen van: waarom dit en waarom dat. Of: geloof ik überhaupt wel en waarom? En hoe voel ik mij erover? En ja, toen dacht ik van ja, ik geloof eigenlijk helemaal niet. Dat is heel.. Dat kan je snel zo zeggen.. Maar ik voelde helemaal niks ofzo. Of uhm.. (..) En ik vind dat er ook geen bewijs is ofzo. Ja, de Bijbel, maar dat is te verwaarlozen vind ik. Dus ja. En toen ben ik een beetje gaan nadenken. Dat was ik denk drie jaar geleden of vier jaar geleden. En dat ik mezelf een beetje atheïstisch eigenlijk noem, dat is nog niet zo heel lang.”

Vanwege dit niet-gelovigzijn als uitgangspunt voor dit interview, vraag ik naar haar vroegere gedachten over de duivel. Ze geeft aan dat ze in algemene zin geloofde dat God en duivel bestonden. Maar in tegenstelling tot respondent 3 voegt ze hier aan toe: “Ik heb nooit echt gedacht van: oh, ja,

dit is de duivel". Toen ik R4 later vroeg wat ze zich nog kan herinneren van wie de duivel is en wat hij doet legde ze uit dat haar was geleerd dat de duivel een geest is. Hij is slecht. Iemand is die mensen aanzet tot verkeerde gedachten en daden. Demonen stonden volgens die opvatting tussen de duivel en mensen in. Maar ze gelooft dit niet meer, zegt ze.

Tegen het einde van het interview spreekt R4 zich nadrukkelijk uit over haar geloof in de duivel. "Nou, ik geloof niet in de duivel, dus dat is heel simpel."

Toen ik R4 later nog eens sprak (rondom de instemming met deze beschrijving) deelde ze dat ze, vóórdat ze afstand nam van het geloof, altijd wel aannam dat de duivel bestond, maar al snel het gevoel had dat de duivel als verleider onzin was. Ze vermoedde dat ze dit al jong dacht door haar broer (die niet meer gelooft) die haar aan het denken zette.

FILMINTERESSE & HORRORFILM

R4 heeft een brede filminteresse, maar wel "zo spannend mogelijk". Horror kijkt ze graag, evenals het genre fantasie en sciencefiction. In algemene zin vindt ze het belangrijk dat films origineel (en dus onvoorspelbaar), interessant ("Dus niet dat er constant alleen maar mensen afgeslacht worden, er moet wel iets achter zitten.") en spannend zijn.

De eerste ervaring met horrorfilmkijken deed R4 op tijdens de basisschoolperiode. Ze had toen *Netflix*, en klikte een film aan en vond het fantastisch! Ze vertelt dat ze niet bang wordt van zulke films. "Ik vind het juist heel vermakend zeg maar. Als ik zeg maar 's nachts een film, echt één van de spannendste films kijk.. Dan (..) ja, daarna kan ik gewoon lekker slapen." Vaak kijkt ze films zonder doel, gewoon als entertainment. Spannende films triggeren haar, ze zetten aan het denken. Ze waardeert het wanneer films haar uitdagen of dingen vanuit een ander perspectief laten zien.

R4 kijkt ongeveer vier horrorfilms per week en meestal kijkt ze zonder vrienden. Ze is wat dat betreft een échte horrorfilmkijker te noemen. Ze vindt het ook belangrijk dat horrorfilms origineel, interessant en spannend zijn.

BOVENNATUURLIJKE HORRORFILMS & GELOOF IN DE DUIVEL & DE BIJBEL

Op de vraag waarom R4 bovennatuurlijke horrorfilms kijkt antwoordde ze in het verlengde met het voorgaande dat de combinatie realisme enerzijds en fantasie anderzijds haar boeien. "Ik vind het ook juist wel leuk als het helemaal niet bestaat, want dan blijft je fantasie in je denken ook op een hoog niveau." De film *Eli* is een voorbeeld van een bovennatuurlijke film die haar aanspreekt. Even later deelt ze ook dat ze altijd openstaat voor nieuwe dingen, ze is erg creatief. Ze houdt er niet van om dingen in een vakje te plaatsen. Horrorfilms houden haar aan het fantaseren, ook vanwege de variatie.

R4 kan het ook waarderen wanneer er iets achter een film zit, dat je er van kan leren. "Als iemand bijvoorbeeld door hetzelfde als wat ik meegemaakt hebt - ja, horror, bovennatuurlijk horror, dat is allemaal nog veel extremer en dieper - maar de kern is soms, uhm, ja herkenbaar." In dit verband gaat R4 verder in op de dingen die ze heeft meegemaakt in het verleden. "Ik heb verschillende ongelukken gehad en er zijn mensen overleden, als dat in de film ook gebeurt is het een soort, uhm, ja wel interessant om te kijken hoe er in die film mee wordt omgegaan." Anderzijds heeft het ook meerwaarde als er totaal geen herkenning is en ze even kan ontsnappen aan de werkelijkheid. Ondertussen blijft spanning hoog in het vaandel staan, want "dat heb je niet in het dagelijks leven, zeg maar."

De vraag naar hoe zij het bovennatuurlijke voor zichzelf verklaart is lastig. R4 gelooft namelijk niet dat er écht een persoon of wezen is (inmiddels iets stilliger dan aan het begin van het interview). Ze kan de interpretatie van respondent 3 van de bovennatuurlijke boze machten wel volgen. Zo zei ze tegen haar: "Nou jij zei bijvoorbeeld van bij, uhm, er waren nog meer verworpen engelen. Nou, ik geloof überhaupt niet dat dat gebeurd is. Maar als je het vanuit dat perspectief kijkt, ja, dan denk ik van ja."

Films hebben niet zo'n hoog werkelijkheidsgehalte voor R4. Als mensen bang worden voor bovennatuurlijke wezens in een film, heeft zij zoiets van "ach, stel je niet aan. Dat is gewoon de

mensheid." Ze probeert zulke scenes eerst te interpreteren vanuit "realistische dingen". Maar vervolgt ze: "En als er echt iets is wat bovennatuurlijk is, zeg maar, of iets van krachten, dan denk ik van.. Bijvoorbeeld, als er echt een stille ruimte is waar echt niks kan gebeuren zeg maar, van zichzelf. Dan denk ik van: ja, dat gaat niet vanzelf.. Dus dan, uhm, denk je wel van: ja, dan is er iets van krachten die dat, uhm, die dat doen." Begrijpen doet ze dat dan niet helemaal, maar geloven evenmin. "Maar dan, soms denk ik ook gewoon van: het is een film. Het is gespeeld." Zo verklaart ze de bovennatuurlijke fenomenen in films voor zichzelf. R4 evalueert kritisch vanuit haar empirische referentiekader: "Want ik heb nog geen bewijs gezien".

Als ik R4 op de man af vraag of zij soms de "wat als dit waar is" vraag stelt reageert ze ambivalent. Aanvankelijk staat ze afwijzend t.a.v. eventuele bezetenheid of ouijaborden: "Het wordt gewoon zo verbeeld." Anderzijds staat ze er wel voor open om het bovennatuurlijke te verkennen: "Ja, met zo'n bord ofzo, dat vind ik wel interessant hoe dat kan. Want dat vind ik ook heel leuk om zulke dingen uitproberen." Ze is nieuwsgierig naar wat er overblijft als de fysieke dingen zijn uitgesloten. Ze vertelt: "heel veel mensen die zeggen van wel" dat er iets gebeurt. Het typeert de manier van filmkijken van R4 dat ze eerst uitgaat van de empirie. "Maar bijvoorbeeld, als iemand zeg maar als jou (respondent 3) bezeten is. Dan denk ik van: is dat niet gewoon dat diegene psychisch gewoon niet meer goed is, en dat die daardoor raar doet." Even later voegt ze hier aan toe: "Ik ben een beetje de psychologie enzo ingedoken. En, ehm, ja, ik denk dat het allemaal nog psychisch verklaarbaar is."

Persoonlijk ziet R4 geen link tussen bovennatuurlijke horrorfilms en de Bijbel. Het bovennatuurlijke kán geïnspireerd zijn door de Bijbel, "maar dan denk ik van: ja, het is onzin". R4 verklaart zich nader: "Ja, als ik voor de tv zit, dan is het gewoon. Het is niet dat alles wat ik niet begrijp, dat ik dan automatisch zeg van: oké, ik begrijp niet, bestaat niet. Ik wil zeg maar wel een verklaring in de vorm van (..) ja, fysisch ofzo." Het is duidelijk dat R4 het bovennatuurlijke in horrorfilms geen werkelijkheidswaarde toekent, omdat ze geen relatie legt met het geloof. Ze bekijkt deze dingen vanuit haar atheïstische wereldbeschouwing. Ze leveren geen denkstof aan voor beeldvorming op het bovennatuurlijke. Uiteindelijk is film gemaakt voor vermaak. "Films is eigenlijk net als *social media*. Alles wordt vervormd of bedacht. ( ) Er heeft een heel team aan die film gewerkt en er zijn ontzettend veel uren in gestoken, zodat (..) om geld te verdienen. En zodat wij het leuk vinden. En dan denk ik niet van oh, ja, dit is ook echt de werkelijkheid, ofzo."

LEGITIMATIE

De ouders van R4 kijken weleens film, alhoewel niet dezelfde als zij. Horrors waarderen ze niet als entertainment.

FILM ELICITATIE

Onder het kijken van de scene geeft R4 opnieuw aan dat het bezeten zijn in je hoofd zit. Ze gelooft het gewoon niet. Verder legt ze uit dat het bloed en al die reacties' gemaakt kunnen worden. "Ik kijk altijd hoe die films gemaakt worden enzo."